अखिलभारतीय–प्राच्यविद्यासम्मेलनम्
शतवर्षमहोत्सवग्रन्थमाला – ८९

चरणव्यूह–भाष्य

(पुनर्मुद्रण– मराठी भाषांतरासहित)

रेणुकादास राजेश्वर व दासंभट्टशास्त्री अयाचित

संकलन
डॉ. जयवंत चौधरी

प्रधानसंपादकः
आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी
कुलगुरु

संपादकः
आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना
संचालकः संशोधन–प्रकाशनविभागः

कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृत–विश्वविद्यालयः

रामटेकम्, जि. नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)

शीर्षक	–	चरणव्यूह–भाष्य
लेखक	–	रेणुकादास राजेश्वर व दासंभट्टशास्त्री अयाचित
संकलन	–	डॉ. जयवंत चौधरी
प्रधान संपादक	–	**आचार्य श्रीनिवास वरखेडी** कुलगुरु, क.का.सं.वि., रामटेकम्
संपादक	–	**आचार्य मधुसूदन पेन्ना** संचालक, संशोधन प्रकाशन विभाग क.का.सं.वि., रामटेक
संपादक मंडळ	–	**डॉ. दिनकर मराठे,** क.का.सं.वि., रामटेक **डॉ. वीना गाणु,** नागपुर.
प्रकाशन वर्ष	–	२०२०
आवृत्ति	–	प्रथमा
मूल्य	–	रू. २०४/–
आय.एस.बी.एन.	–	९७८–९३–८५७१०–४६–९
मुखपृष्ठ	–	श्री. उमेश पाटील, क.का.सं.वि., रामटेकम्
मुद्रक	–	दुर्गा प्रिन्टींग, नागपूर
प्रकाशक	–	कुलसचिव, कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, प्रशासकीय भवन, मौदा मार्ग, रामटेक.

PREFACE

It is indeed a matter of great pleasure and pride for Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek to have this rarest opportunity of hosting the 50th session of All India Oriental Conference at Nagpur. This AIOC-50th session at Nagpur will be forever remembered by all as the year 2019 also happens to be the year of Centenary Celebration of AIOC. The premier objective with which the great scholars of yester years had contemplated and established this national academic event called All India Oriental Conference has been achieved through these years with scores of young scholars contributing significantly to the treasure house of knowledge through their valuable research work.

The research of yore and of the present should be properly recorded so as to make it easily available to all lovers of knowledge and wisdom in the years to come. With this objective, we have contemplated to commemorate the 100th year of this grand event of 50th session of AIOC by way of publishing 100 monographs on different subjects in four languages viz., Sanskrit, Hindi, Marathi and English. It is no doubt a herculean task but still worth of it, for the reason that these 100 monographs will inspire many young scholars to take upon a fresh study and research of the oriental subjects with more vigour and zeal.

The AIOC Centenary Publication Series includes wide variety of subjects like Literature, Language, Veda, Indian Philosophy, Sanskrit Grammar, Law, Children Literature, Yoga, Astronomy and Astrology, Ayurveda, Pali, Prakrit, Jain, Buddhism, Education, Library Science, Poetics, Aesthetics, and Indology. It also includes reprint of some rare texts of academic importance which have gone out of print are not easily available. We wish to mark this centenary celebrations with this series that connects the glory of the past and aspirations of future. I place on record my sincere gratitude to all the authors of these monographs who have kindly contributed to the richness of this

series.

I am confident that the books published in these series will definitely inspire the lovers of Oriental Learning in general and of Sanskrit Language and Literature in particular.

On this occasion, we have published a memorable book of all the speeches of Section-Presidents of all previous sessions of AIOC. It is indeed a very capacious addition to any collection. I with all respect thank two eminent scholars of our times - Prof. Gautam Patel, President and Prof. Saroja Bhate, General Secretary, the torch bearers of AIOC who have not only encouraged us in this venture but also made all efforts to provide these valuable historical speeches for us. I thank all executive members of AIOC and my colleagues of the varsity for making this event a grand success.

My words fall short in describing the painstaking efforts and scholarly commitment of my esteemed colleague Prof. Madhusudan Penna, local secretary of this session in bringing out this series.

I also take this opportunity to profusely thank Shri. Subhash Jain and Shri Dipak Jain, the proprietors of New Bharatiya Book Corporation, New Delhi for their enthusiastic approach and timely work with all precision and grace.

Let us all sanctify ourselves in the eternal flow of wisdom by reading these books and recommending these to others also!

सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्

Ramtek
10th January 2020

Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
All India Oriental Conference

100th Year 50th Session
10th-12th January, 2020

Chief Patron
Hon'ble Nitin Gadkari

Minister of Road, Transport & Highways of India

Patron
Prof. Shrinivasa Varakhedi

Vice Chancellor, KKSU, Ramtek

AIOC President
Prof. Gautam Patel

Chairman, Sanskrit Seva Samiti, Ahmedabad.

AIOC General Secretary
Prof. Saroja Bhate

Professor of Sanskrit (Retd.), Pune University, Pune

AIOC Local Secretary
Prof. Penna Madhusudan

Dean, KKSU, Ramtek

Additional Local Secretary
Dr. Harekrishna Agasti

Dr. Kalapini Agasti

Dr. Dinakar Marathe

Dr. Parag Joshi

Organising Committee
Prof. C.G. Vijayakumar, Registrar (I/c) & Dean, KKSU, Ramtek

Prof. Nanda Puri, Dean, KKSU, Ramtek

Prof. Krishnakumar Pandey, Dean, KKSU, Ramtek

Prof. Laita Chandratre, Dean, KKSU, Ramtek

Dr. Ramachandra Joshi, Finance Officer, KKSU, Ramtek

Dr. Umesh Shivahare, Controller of Examination, KKSU, Ramtek

Dr. Dipak Kapade, Librarian, KKSU, Ramtek

Dr. Renuka Bokare, PRO, KKSU, Ramtek

Shri. Rajivranjan Mishra, Technical Head, KKSU, Ramtek

Shri. Pravin Kalambe, Security Officer, KKSU, Ramtek

Reception Committee

Prof. Shrinivasa Varakhedi, Chairperson Reception Committee & VC, KKSU
Parampujya Govindagiri Swamiji, Rishikesh
Prof. P.T. Chande, Former VC, KKSU
Prof. Uma Vaidya, Former VC, KKSU
Prof. Vijendra Kumar, VC, National Law University, Nagpur
Prof. Rajnish Shukla, VC, National Hindi University, Wardha
Prof. Vinayak Kane, VC, RTM Nagpur University, Nagpur
Shri. Krupal Tumane, Member of Parliament
Shri. Girishji Vyas, Member of Legislative Council
Shri. Chandrashekhar Bawankule, Guardian Minister, Nagpur
Prof. Vishram Jamdar, Director, VNIT, Nagpur
Dr. Bhushankumar Upadhyay, Commissioner of Police, Nagpur
Shri. Vijay Phanshikar, Editor, The Hitavada, Nagpur
Shri. Rajkumar Tirpude, Tirpude Group of Insitutions, Nagpur
Shri. Mohabbat Singh, Tuli International, Nagpur.
Shri. Chandragupta Varnekar, Principal Retd., Nagpur
Shri. Suresh Sharma, Baidyanath, Nagpur
Shri. Prabhakar Rao Mundle, Dharampeth Educational Institutions, Nagpur

Executive Committee

Prof. G. U. Thite,
Vice President

Dr. Brijeshkumar Shukla,
Treasurer

Members

Dr. Rajni Satish Chandra Jha
Prof. Shukla Ramakant
Dr. Behera Ranjit
Dr. Meena Shukla
Dr. Nirmala Kulkarni
Dr. Roy Gauri Nath
Dr. Tripathi Uma Rani
Dr. Pushpa Jha
Dr. Basu Ratna
Dr. Mithilesh Kumar
Prof. Singh Prasoon Dutta
Shri. Mishra Arun Ranjan
Dr. Mishra Baidyanath
Dr. Tripathi Rajendra Rasraj
Shri. Harshdev Madhav
Dr. Kamdev Jha
Dr. Parinita Deshpande
Dr. Jha Udayanath (Ashok)

अनुक्रमणिका

१. चरणव्यूहः (ऋग्वेदखण्डः)

(भागः चतुर्थः)

श्रीगणेशाय नमः। अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामस्तत्र यदुक्तं चातुर्वैद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽवेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ[१] स्थानानि भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पंच भवन्त्याश्वलायनी सांख्यायनी[२] शाकला बाष्कला मांडूकेयाश्चति[३] तेषामध्ययनम्। अध्यायाश्चचतुःषष्टिर्मंडलानि दशैव तु। वर्गाणां परिसंख्यातं द्वेसहस्रेषळुत्तरे। सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम्। दश सप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम्। एकशत-सहस्रं वा द्वित्रिपंचाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दश वाशिष्ठानामितरेषां पंचाशीतिः क्रमकाले तु वेष्टव्यं चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि तु द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा। चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वात्रिंशतंचाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणि॥ १॥

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च।

ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते॥ १॥

एकर्चं एकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा।

द्वौ वर्गौ तु द्वृचौ ज्ञेयौ ऋक्रयस्य[४] शतं स्मृतम्॥ २॥

चतुर्ऋचां[५] पंचसप्तत्यधिकं च शतं तथा।

---

[१] अष्टभेदाः

[२] शांखायनी

[३] मांडूकायना

[४] न्यूनं तृचशतं स्मृतं

[५] चतुष्कं शतमेकं च चत्वारः सप्ततिस्तथा

पंचऋचां[1] तु द्विशतं सहस्त्रं रुद्रसंख्यया ॥ ३ ॥
पंचचत्वार्यधिकं[2] तु षड्ऋचांच शतत्रयम् ।।
सप्तर्चस्य शतं ज्ञेयं विंशतिश्चाधिका स्मृता ॥ ४ ॥
अष्टऋचां तु पंचाशत्पंचाधिकास्तथैव च ।
दशाधिकद्विसहस्त्राः पंचशाखा सुनिश्चिताः ॥ ५ ॥
वर्गाः संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः ।
एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां संख्येन न्यूनतः ॥ ६ ॥

[1] पञ्चकानां द्वे सहस्त्रं तु द्वेसप्तोत्तरेशते

[2] शतमुत्तविंशतिः (११९) सप्तकानां न्यूनाषष्टिरष्टकानां (५९) त्रीणि शतानि षड्कानां चत्वारिंशत्षड्वर्गाः (३४६) ऋग्वेदसंहिता- सातवळेकरप्रथमावृत्ति पान – ८२८.

२. चरणव्यूहः (यजुर्वेदखण्डः)

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति तत्र चरकानां द्वादशभेदा भवन्ति तत्र चरका आव्हरका कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया[1] श्वेताश्वेततरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति। तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा[2] भवन्ति मानवा वाराहा दुंदुभाश्छागलेया हारिद्रवेयाः श्यामायनीयाश्चेति। तेषामध्ययनमष्टौशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारोभवति षडंगान्यधीत्य षडंगवित् भवति । (तत्र षडंगानि) शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तंछंदोज्योतिषमिति षडंगानि। तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यां वाजसेनयानां पंचदशभेदा भवन्ति। काण्वा[3] माध्यंदिना श्यावीया स्थापायनीया कापालाः पौण्ड्रवत्सा आवटिका परमावटिका पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा बैजना कात्यायनीयाश्चेति। प्रतिपद मनुपद छंदो भाषाधर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपांगानि। यूपलक्षणं[4] छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसंख्या चरणव्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्र-क्रतुसंख्यानिगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणनित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके। ऋग्गणः परिसंख्यातमेतत्सर्वं सशुक्रियम्॥ ब्राह्मणं च चतुर्गुणं॥ तत्र तैत्तिरीयकानां

---

[1] १ वार्तौंतरेया

[2] २ सप्तभेदाः मानवा दुंदुभाश्चैकेया वाराहा हारिद्रवेया श्यामा श्यामायनीयाश्चेति ना. प्रत.

[3] ३ जबाला बौद्धायना काण्वा माध्यंदिनेयाः शाफेयास्तापनीयाः केपालाः पौण्डरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैणेया अद्धा बौधेयाश्चेति. चौ.प्र.

[4] १ उपज्योतिषं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकं परिसंख्या चरणव्यूहः श्राद्धकल्पः प्रवराध्यायश्च शास्त्रक्रतुसंख्यानुगमयज्ञपार्श्वानि हौत्रिकं पशवोक्थानि कूर्मलक्षणं

द्विभेदाभवन्ति औख्याकांडिकेयाश्चेति । कांडिकेयानां पंचभेदा[१] भवन्ति आपस्तंबी[२] बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तत्र कठानाम् उपगायतु चतुश्च-त्वारिंशदुपग्रंथाः । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञयो अन्ये शाखांतराः स्मृताः । तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति ॥ २ ॥

[१] २ औखेया खांडिकेयाश्चेति

[२] ३ कालेता श्याट्यायनी हिरण्यकेशी भारद्वाजी आपस्तंबी चेति. चौ. प्रत.

३. चरणव्यूहः (सामवेदखण्डः)

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीदनध्यायेष्वधीयानास्ते शक्रेणाभिहताः प्रनष्टाः शेषान्प्रवक्ष्यामि असुरायणीया वासुरायणीया वार्तांतरेयाः प्रांजलऋग्वैनविधा प्राचीनयोग्या राणायणीयाश्चेति। राणायनीयानां नवभेदा भवन्ति-राणायनीयाः शाठ्यायनीयाः सात्यमुद्गलाः खल्वला महाखल्वला लांगलाः कौथुमा गौतमा जैमिनीयाश्चेति। (प्रकारान्तरं) राणायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति राणायनीयाः सात्यमुग्राः कालेया महाकालेया लांगलायनाः शार्दूलाः कौथुमाश्चेति। तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवंति कौथुमा आसुरायणा वातायनाः प्रांजलिद्वैनभृतः प्राचीनयोग्या नैगमीया इति तेषामध्ययनम्। अशीति शतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम्॥ ऐंद्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः। तान्यधीत्य चण्डात् प्रचण्डतरो भवति शिष्टान्यधीत्य शिष्टाविंशतिको भवति। तत्र केचित् पुनर्ऋक्तन्त्रं सामतत्रं संज्ञालक्षणं धातुलक्षणमिति विधीयन्ते।

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश।
अष्टौ शतानि नवति दशतिर्वालखिल्यकम्।। १
सरहस्यं ससुपर्णं प्रेक्ष्यस्तत्रवालखिल्याः।
सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम्॥ २

पाठभेदाः ओळ १ शतक्रतु वज्रेणा० चौ. प्रत. ओळ ५ प्रकारांतरेण वर्णितो भागः चौखम्बामुद्रितपुस्तके मूले विद्यते इतरत्र पुस्तके नास्ति परं भाष्ये तस्य व्याख्यान कृतं इति कृत्वा मूले पाठार्थ उद्धृतः ओळ १४ अष्टौ सामसहस्राणि छंदोगार्चिकसंहिता। गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश। अष्टौ शतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च। ना. प्र.

४. चरणव्यूहः (अथर्ववेदखण्डः)

अथर्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति पैप्पला दान्ता प्रदान्ता औता जाबाला शौनका ब्रह्मपलाशा कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति। तेषामध्ययनं पंचकल्पा भवंति। द्वादशैव सहस्राणि पंचकल्पानि भवंति कल्पे कल्पे पंचशतानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति। सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गांधर्ववेद उपवेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान् व्यासः स्कंदो वा। य इमे वेदाश्चवारस्तेषां एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्ण विधोच्यते। ऋग्वेदः पद्मपत्रायताक्षः। सुविभक्तग्रीवः। कुंचितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णोवर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तीः पंच यजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलः। ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा। प्रादेशमात्रः षड्दीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयनः कांचननयनो वा आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रोऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः कामरूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णोवर्णेन दुशारत्निमात्र ऋग्वेदस्यात्रिगोत्रं सोमदैवत्यं गायत्री छंदो यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रम् इंद्रदैवत्यं त्रिष्टुप् छंदः। सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछंदोऽथर्ववेदस्य बैजानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप्छंदः ॥ ४ ॥

टीप: - अस्मिन् चरणव्यूहग्रंथे भाष्यानुसारेण प्रतिखण्डे पाठो गृहीतः

५ चरणव्यूहः (पञ्चमः खण्डः)

॥ फलश्रुतिः ॥

य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणछंदोदैवतवर्णं वर्णयति। अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्मजन्मवेदपारगो भवति अव्रती व्रती भवति। अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति। नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावयेत्स्त्रियम्।।
पुमांसं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेत्द्विजः।
अक्षय्यं तद्भवेच्छ्राद्धं पितुंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः।
तारयेत् प्रभृतीन्पुत्रान् पुरुषान्सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्पर्वसु पर्वसु।
विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वेद अमृतत्वं च गच्छति।
लोकातीतं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति
ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः। ॐ नमः परमऋषिभ्यो नमः।।
तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्माम्बरं सुरमुनींद्रनुतं कवींद्रम्।
कृष्णत्विषं कनकपिंगजटाकलापम्।
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥ ५ ॥

॥ इति चरणव्यूहमूलं समाप्तम् ॥

श्रीचरणव्यूहभाष्यं भाषान्तरञ्च
ऋग्वेदवर्णनम्
प्रथमखण्डः

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

श्रीकुलदेवतारेणुकायै नमः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगणेशं शारदां च रेणुकां कुलदेवताम् ।
विद्यागुरुं च पितरौ वासुदेवसरस्वतीम् ॥ १ ॥
मम साहाय्यकर्तारं वासुदेवाख्यशास्त्रिणम् ।
एतान् सर्वान् प्रणम्यादौ चरणव्यूहविवृतिम् ॥ २ ॥
अयाचितोपनामाहं दासो राजेश्वरात्मजः ।
महीदासकृतं भाष्यं प्रातिशाख्यं विलोक्य च ॥ ३ ॥
सामान्यजनबोधार्थं कुर्वे लौकिकभाषया ।
भाष्यकारकृतमंगलाचरणश्लोकप्रारंभः ॥

ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म नादबिन्दुकलान्वितम्[1] ।

त्रिदेवं त्रिमात्रं च स्फुटं विष्णुं सनातनम् ॥ १ ॥
तं सर्वेक्षं जगत्सेतुं परमात्मानमीश्वरम् ।

[1] २ कलात्मकम्

वन्दे नारायणं देवं निरवद्यं निरंजनम् ॥ २ ॥
कृष्णद्वैपायनं वन्दे गुरुं वेदमहानिधिम् ।
येन चरणव्यूहेषु शास्त्राभेदमितं कृतम् ॥ ३ ॥
तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविश्रुतम् ।
नत्वा तु शाकलाचार्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ४ ॥
एवं परम्पराप्राप्तं बाळकृष्णं महागुरुम् ।
यस्य प्रसादात् व्याख्यामि चरणव्यूहसंज्ञकम् ॥ ५ ॥

अर्थ :- नादबिन्दुकलारूपी ज्याच्या तीन मात्रा (अ + उ + म्) व तीन देवता आहेत असें जें एकाक्षर ॐ ज्याला सनातन व्यापक ब्रह्म म्हणतात त्या जगदाधार, सर्वज्ञ, निर्लेप, स्वयंप्रकाश व समर्थ अशा परमात्म्याला आणि ज्यानें चतुष्पाद असलेल्या वेदांच्या शाखेच्या भेदांचें परिमाण (मापन) केलें, त्या वेदमहानिधि व्यासाला व व्यासशिष्य लोकप्रसिद्ध वेदज्ञ शौनकगुरु, शाकलाचार्य व आश्वलायनऋषि आणि त्याच परंपरेंतील माझे (महीदासाचे) गुरु बाळकृष्ण ह्यांना नमन करून, त्यांच्याच कृपेनें, मी चरणव्यूहग्रन्थाचें व्याख्यान करतों.

मूलसूत्रम् : - अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भाष्यः – अथशब्दो मंगले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव मंगलार्थ इत्यर्थः अतः शब्दः हेत्वर्थः । चरणव्यूहः वेदराशेश्चतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदायः चतुर्वेदानां समुदायः तं व्याख्यास्याम इत्यर्थः ॥ कथमेकवेदः ? तदुक्तम् आरण्यके [1]"सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः, प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात्" (ऐ. अरण्यक २ खण्ड १०) इति तस्य चतुर्विभागाः कृताः । तथा चोक्तम् द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये भागवते – तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः । सव्याहृतिकान् सोंकारांश्चातुर्होत्रविचक्षणः ॥ ४४ ॥ पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥ ते परम्परया प्राप्तास्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौमहर्षिभिः ॥ ४६ ॥ क्षीणायुषः

[1]पा. भे. १ वेद १ "सर्वे वेदा" यावरील विस्तृत टीप पान ४ वर मंत्रभाष्य लिहिलें आहे तेथें पाहावी.

क्षीणतत्त्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः । वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवाँल्लोकभावनः । ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ परशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः । अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ॥ चतस्त्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥ तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः । एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥ पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह । वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥ साम्नां जैमिनये प्राह, तथा छन्दोगसंहिताम् । अथर्वाङ्गिरसी नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वां संहितामूच इंद्रप्रमितये मुनिः । बाकलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गवे । पराशरायाग्निमित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापयत्संहितां स्वां मांडूकेयमृषिं कविम् । तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ (इंद्रप्रमितिसुतो माण्डूकेयः माण्डूकेयसुतः शाकल्यः शाकल्याशिष्यः वेदमित्रः) शशाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्समुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् । बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रति शाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् । चक्रे बालाय निर्भज्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बह्वृचाः ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वैतच्छंदसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ भागवत-स्कंध १२ अ.६

अर्थः- सूत्रारंभीं असलेल्या "अथ" शब्दाचे दोन अर्थ; १ मंगल व २ आरंभ. त्यापैकीं पहिलाच अर्थ म्हणजे मंगलार्थ समजावा. अतः म्हणजे म्हणून-वेदशाखांचा विस्तार श्रवण केल्यानें सर्व पातकांचा नाश होतो म्हणून-आम्ही चरणव्यूहाचें व्याख्यान करतों. चरण म्हणजे वेद. कारण पूर्वीं पदराशि एक असून ऋगादि-मिश्रित चतुष्पाद होता म्हणून प्रत्येक वेदाला चरण ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. आतां चरणांचा म्हणजे वेदांचा व्यूह म्हणजे समुदाय होय. आतां एक वेद कसा ? असें म्हणाल तर ऐतरेय दूसरें आरण्यक खण्ड १० मध्यें सर्व वेद सर्व घोष

(नाद) एकच, व्याहृति तीं प्राण, प्राणच ऋचा जाणावी असें वर्णन आहे ; म्हणजे एक व्याहृतिरूप वेदाची प्राण म्हणून उपासना करावी असें विधान केलें आहे. त्या एका वेदाचे चार विभाग व्यासानें केले. हें श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध षष्ठाध्याय श्लोक ४४ ते ६० यांत सांगितलें आहे. तें असें : -

१ मंत्रभाष्य :- अग्निमीळे पुरोहितमित्यारभ्य 'यथावः सुसहासीत' इत्यन्ताः समाम्नाता ऋचो याः सन्ति ता एता सर्वाः अप्येकैव व्याहृतिरेकशब्दात्मिकाः " तथा च ऋग्वेदयजुर्वेदादयो सन्ति ये च घोषा (झ, भ, घ, ढ धादयो) घोषयुक्तवर्णाः सन्ति ते एकैव व्याहृतिः । कोऽसौ एकशब्द इति स उच्यते, प्राण एव शब्देन सर्वशब्दजातमग्रहीत् प्राणशक्त्यैव सर्वेषामुच्चार्यमाणतया प्राणेऽन्तर्भावात् ॥ तस्मात् प्राण ऋगुपलक्षितं सर्वशब्दजातं महर्षिजातं च प्राणस्वरूपमित्येव उपसितव्यम् ।

अर्थ :- (ह्या श्लोकांच्या पूर्वीच्या श्लोकांत ब्रह्मदेवानें ओंकारापासून अक्षरसमाम्नाय निर्माण केला असें वर्णन आहे.) त्या अक्षरममाम्नायाच्या साह्यानें भगवान् ब्रह्मदेवानें आपल्या चारही पुत्रांना चार मुखांनीं चार वेद व्याहृति व ओंकारसहित पढविले. ते पढविण्यांत ब्रह्मदेवाचा हेतु असा कीं, चार वेदांच्या चार ऋत्विजांकडून होणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान योग्य व्हावें. त्याचे पुत्र ब्रह्मज्ञानी ऋषीच होते. पुढें ते धर्मोपदेशक होऊन त्यांनीं आपल्या पुत्रांना त्या वेदांचा उपदेश दिला. ४४ ते ४५. अशा परंपरेनें चारी युगांत शिक्षणाचें व्रत घेतलेल्या शिष्यांनीं ते मिळविले. नंतर द्वापारयुगारंभी त्या महर्षीनीं निराळी व्यवस्था केली. ४६. कालमहात्म्यामुळें लोक अल्पायुषी, अल्पबल व अल्पबुद्धि झालेले पाहून महर्षींच्या मनांत अन्तर्यामीरूपानें असणाऱ्या परमेश्वरानें प्रेरणा केली. त्या प्रेरणेनुसार ब्रह्मर्षीनीं वेदाचे विभाग केले. ४७. हे शौनकमुने, या वैवस्वत-मन्वंतरांत ब्रह्मदेव, शंकर इत्यादिक देवांनीं व इंद्रादि लोकपालांनीं लोकरक्षक भगवंताची धर्मरक्षणार्थ प्रार्थना केली. ४८. हे भाग्यशालि मुने, त्या विनंतीप्रमाणें परमेश्वरानें स्वतःच्या अल्पांशानें पराशर मुनीचा पुत्र म्हणून सत्यवतीच्या उदरीं अवतार घेतला व एका वेदाचे चार विभाग केले. ४९. रत्नांच्या राशींतून निरनिराळ्या जातींचीं रत्नें वेगवेगळीं करून त्यांचे

वर्ग बनवावे त्याप्रमाणें ऋक्, यजु, साम अशा विविध प्रकारच्या मंत्रांनीं भरलेल्या वेदराशींतून व्यासानें निरनिराळ्या प्रकारचे मंत्र वेगळे करून चार (४) संहिता केल्या. ५०. हे शौनका, मग त्या विशालबुद्धि व समर्थ व्यासानें आल्या चार शिष्यांना बोलावून चार संहितांपैकीं एकेक संहिता एकेकाला पढविली.५१. पहिली 'बह्वृच' किंवा ऋग्वेदसंहिता ही त्यानें पैलनामक शिष्याला, दुसरी यजुर्मन्त्रांची 'निगद' नांवाची संहिता वैशंपायनाला, तिसरी साममंत्रांची 'छंदोग' संहिता जैमिनीला व सुमन्तुनामक शिष्याला चवथी 'आंगीरसी' नावाची अथर्वसंहिता पढविली. ५३. (येथपर्यंतच्या भागवतश्लोकांचा अर्थ भाष्यकारानें दिला नाहीं. त्यामुळें आम्हीं त्या श्लोकांचें वरील भाषान्तर दिलें आहे.)

भाष्यः – अस्यार्थः व्यासात्पैलः संहितां पदक्रमं च त्रिविधरूपं पठित्वा इंद्रप्रमितये ददौ इन्द्रप्रतिश्चतुर्धा जटान्तं व्यासं कृत्वा बाष्कलादिअग्निमित्रान्तशिष्येभ्यः स्वसुताय माण्डूकेयाय च ददौ। माण्डूकेयशिष्यः वेदमित्रः तस्य पुत्रेभ्यः सौभर्यादिभ्यस्तैः स्वसुताय शाकल्याय ददौ ॥ शाकल्यः संहितापदक्रमजटादण्डरूपं पंचधा व्यासं कृत्वा वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेभ्यः ददौ शाकल्यशिष्यः जातूकर्ण्यः सनिरुक्तां संहितां बलाकपैजवैतालविरजेभ्यः ददौ। पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रो बाष्कलिः पूर्वोक्तसर्वशाखाभ्यः उद्धृत्य बालखिल्यसहितांचक्रे ॥ तां वालखिल्यसंहितां बालाय निप्रभृतयोऽधीतवन्तः इति पदेषु संहितात्वमितिकरणं वेष्टनम् उदात्तानुदात्तस्वरितस्वराणां संधिः। एतत् छन्दसां व्यासं विस्तारं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्यर्थः।

अर्थः- श्लोक ५४ पासून ६० पर्यंत मूळाप्रमाणें अर्थ न देतां महीदासानें "अस्यार्थः" असे शब्द देऊन जें विवरण केलें आहे तें असें:- व्यासापासून पैलमुनीनें संहितापदक्रमरूप त्रिविध वेद शिकून इंद्रप्रमितीस दिला. त्यानें त्याचे चार प्रकार करून म्हणजे पूर्वीच्या अध्ययनांत जटाविकृतांची भर घालून बाष्कल, बोध्य, याज्ञवल्क्य, पराशर, अग्निमित्र या शिष्यांना व आपला पुत्र मांडूकेय अशा सहा जणांना शिकविला. मांडूकेयशिष्य वेदमित्र यानें इंद्रप्रमितीच्या सौभर्यादि पुत्रांना

आणि शाकल्य नांवाच्या आपल्या मुलास तोच वेद पढविला. शाकल्यानें पांच प्रकार करून म्हणजे दण्डविकृतीची भर घालून वात्स्य, मुद्गल, शालीय, गोखल्य व शिशिर यांना तो शिकविला. शाकल्यशिष्य जातुकर्ण्य यानें निरुक्तासह संहिता, बलाक, पैंग्य, वेताल व विरज या शिष्यांना सांगितली. पैलशिष्य जो बाष्कल त्याचा पुत्र बाष्कलि. याने पूर्वीं सांगितलेल्या सर्व शाखांतून, निराळे मन्त्र काढून वालखिल्यसंहिता रचली. त्या संहितेचें बालायनि, भज्य, काशीर इत्यादिक शिष्यांनीं अध्ययन केलें. पदामध्यें इतिकरण (पदपाठांत जेथें पदाला इति शब्द जोडलेला असतो तें) वेष्टन[1] ब उदात्त, अनुदात्त व स्वरित स्वरांचा संधि ह्यांना संहितात्वच आहे . अशा प्रकारचा वेदविस्तार श्रवण करून मनुष्य सर्व पापापासून मुक्त होतो.

भाष्यः - तथा च विष्णुपुराणे-ब्रह्मणा नोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे। अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान्॥ १ ॥ ऋग्वेदश्रावकं पैलं सञ्जग्राह महामतिः। वैशंपायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत्॥ २ ॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित्। सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ३ ॥

मागें भागवतश्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें विष्णुपुराणांतही सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें प्रेरित केलेल्या व्यासानें वेदविभाग करण्यास आरंभ केला व वेदपारग चार शिष्य मिळविले. ऋग्वेदाध्येता पैल, यजुर्वेदाध्ययनकर्ता वैशंपायन, सामवेदाध्येता जैमिनि व अथर्ववेत्ता सुमन्तु.

भाष्यः – तथा च गृह्यसूत्रं "सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैल- सूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या" (आ. गृ. सू. आ. ३ खंड ४) इति जानन्ति बाहवी इत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूकगणसमुदायः। गर्गी वाचक्नवी इत्यारभ्य शांखायनमित्यन्तं शांखायनगणः। एतेषां कौषीतकिब्राह्मणम् आरण्यकं शांखायनसूत्रं च। ऐतरेयम् इत्यारभ्य आश्वलायनमित्यन्ता आश्वलायनगणः एतेषाम् ऐतरेयब्राह्मणम् आरण्यकम् आश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः।

मूलसूत्रम् - तत्र यदुक्तं चातुर्वैद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति।

---

[1]क्रमाचे वेळीं इतिकरण असलेलें व द्विःखंड असलेलें पद किंवा अर्धर्चाच्या अन्तीं असलेलें पद पुनः इति लावून म्हणतात तें वेष्टन होय.

भाष्यः – अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ।

मूलसूत्रम् - तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति ।

भाष्यः – इति स्पष्टार्थः "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः"

लगधज्यो. खण्ड ७

(भाष्यः – विष्णुपुराणे - आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥ अत्रैवं[1] मत्सुतो व्यासः अष्टविंशतितमेंऽतरे । वेदमेकं चतुष्पादश्चतुर्धा व्यभजत् प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थः – आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्वकालीनो वेदश्चतुष्पादः ऋगादिचतुष्टयरूपः शतसाहस्रसंमितः "दश दश तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं" इति श्रुतेः । 'अनन्तसंख्याकः "अनन्ता वै वेदाः" ततो वेदात्प्रवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः दशविधः "स एष यक्षः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः "(ऐ. आ. २ खण्ड १५) इति श्रुतेः ।

अर्थ : - वरीलप्रमाणे आश्वलायनगृह्यसूत्रांतही यांच्याच नांवाचा उल्लेख आहे. त्यांत अधिक खुलासा एवढाच की, जानन्ति बाहवीनांवापासून माण्डूकेयनावापर्यंत माण्डूकशाखागण व गर्गी वाचक्नवी येथपासून शांखायननांवापर्यंत शांखायनगण, त्यांचे अध्ययनग्रन्थ कौषितक ब्राह्मण व त्याच नांवाचे आरण्यक व शांखायनसूत्र हे होत. ऐतरेययेथपासून आश्वलायनापर्यंत आश्वलायन गण त्यांचे अध्ययनग्रन्थ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक आणि आश्वलायनसूत्र हे होत.

या ग्रंथांत चातुर्वेद्य म्हणजे चारच वेद जे सांगितले आहेत त्या योगानें चार वेद पूर्ण ज्ञात होतात. चातुर्वेद्य शब्दाची व्युत्पत्तिः – चत्वारः वेदा एव चातुर्वेद्यं (चतुर्वर्णादीनां स्वाथ उपसंख्यानं स्वार्थे ष्यञ्)

अर्थ : - (५ । १ । १२४) वेदांची म्हणजे वेदविभागांची प्रवृत्ति यज्ञासाठीं आहे, असें लगधकृत वेदांगज्योतिष्यांत सांगितलें आहे.

[1]अत्रान्तरे (पाठभेद) २-१० दशक म्ह. शंभर.१० शंभर. म्ह. सहस्र. सहस्र म्ह. सर्व अनन्त.

भाष्यः - (तथा च पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युपक्रम) "ब्रह्मयज्ञो, देवयज्ञः, पितृयज्ञो, भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ" इति श्रुतेश्च। वैतानिका गार्ह्याश्च दशपक्षाः। अत्रान्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टांविंशतितमे द्वापारयुगे इति शेषः। मत्सुतो व्यालः कृष्णद्वैपायनश्चतुर्धा व्यभजत् (ऋगादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान्))[१]

भाष्यार्थः – विष्णुपुराणांत पराशराचंही पुढील वचन आहे. तें असें – वेदविभाग होण्यापूर्वी प्रथम वेद चतुष्पाद् म्हणजे ऋग्वेदादि चार मन्त्रांचा समूह होता, तो शतसाहस्त्र म्हणजे अनंत होता "अनंता वै वेदाः" अशी श्रुतीच आहे. त्या वेदापासून १० प्रकारचा संपूर्ण यज्ञ निर्माण झाला. त्यांमध्यें. (पांच) श्रौतयज्ञ व तसेच पांच (५) स्मार्तयज्ञ. श्रौतयज्ञांचीं नांवें. १ अग्निहोत्र, २ दर्शपूर्णमास, ३ चातुर्मास्य, ४ पशु आणि ५ सोम. स्मार्त यज्ञांचीं नांवें. १ ब्रह्मयज्ञ, २ देवयज्ञ, ३ पितृयज्ञ, ४ भूतयज्ञ व ५ मनुष्ययज्ञ. असे मिळून १० आहेत. या वैवस्वतमन्वन्तरांतील अठ्ठाविसाव्या युगांत माझा पुत्र कृष्णद्वैपायनव्यास यानें त्या वेदाचे ऋक्, यजु, साम, अथर्व असे संहितारूपी चार विभाग केले.

भाष्यः – ते यज्ञाद्विविधाः अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुताः। अग्नौ हयमाना वैतानिकाः। अनग्नौ प्रहुताः नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च। अथ गृह्यसूत्रम् – यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्याहुतिभिर्यदथर्वांगिरसः सोमाहुतिभिर्यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्त्र पितॄन् स्वधा उपक्षरन्ति (आ. गृ. सू. अं. ३ खण्ड ३)

भाष्यार्थः – ते यज्ञ दोन प्रकारचे. अग्नीमध्यें हवन केले जाणारे वैतानिक म्हणजे श्रौतयज्ञ. अग्नींत हवन न होणारे प्रहुत म्हणजे नित्य वेदाध्ययन, ब्रह्मयज्ञ व पारायण हे होत. वेदाध्ययनाला यज्ञ म्हणण्याचें कारण 'यदृचोऽधीते...स्वधा उपक्षरंति' या वचनांत जो पुरुष वेदांच अध्ययन करतो. ते त्याचें अध्ययन दुग्धाहुतीप्रमाणें देवतांची तृप्ति करतें. यजुर्वेदाचें पठन घृताहुतीप्रमाणें, सामाचें अध्ययन मधाच्या

[१]अयं धनुश्चिन्हान्तर्गतभाष्यभागः चौखम्बामुद्रिते पुस्तके विद्यते उपयुक्त इति कृत्वा भाषान्तरे गृहीतः।

आहुतीप्रमाणें, अथर्ववेदाचें अध्ययन सोमाहुतीप्रमाणें, ब्राह्मण, कल्प, गाथा, नाराशंसी इतिहास व पुराण अमृताहुतीप्रमाणें देवांना संतुष्ट करतें, असें वर्णन करून या अध्ययनानें पितरांचीहि तृप्ति होते असें सांगतात. ऋक् मन्त्रांचें पठन यजमानाच्या पितरांस दुधान्या नद्यांच्या रूपानें पित्रन बनून प्राप्त होतें. यजुः पठन तुपाच्या नद्या, सामाध्ययन मधाच्या नद्या, अथर्ववेदाध्ययन सोमाच्या नद्या, ब्राह्मण, कल्प इत्यादिकांचें अध्ययन अमृताच्या नद्यांच्या रूपानें पित्रन्न बनून पितरांची तृप्ति करतें. ।। ३ ।।

मूलसूत्रम् – तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥ अष्टभेदा इति पाठान्तरम् ।

भाष्यः – तत्र ऋग्वेदस्य अष्टभेदा भवन्ति १ शाकलबाकलौ २ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ३ सांख्यायनमाण्डूकौ ४ कौषीतकीयब्राह्मणारण्यकौ इत्यष्टभेदाः अन्ये अष्ट भेदाः वेदा विकृतिः शाखाश्च भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः । पृथक् नामाभिधानेन व्यासेन कथितं पुरा ॥ १ ॥ अष्टौ भेदेनाष्टस्थानेन वा विकृतिर्ग्राह्या विकृतीस्तु अग्रे वक्ष्यामः तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थे पारायणार्थे च ऋग्वेदस्य अध्ययनं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ : - ऋग्वेदाचीं स्थानें आठ आहेत. (पाठांतर आठ भेद आहेत असें आहे.) १ शाकल व बाष्कल या दोन संहिता. २ ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक. ३ शांखायन व माण्डूकेय अशा दे न संहिता. ४ कौषीतकी ब्राह्मण व आरण्यक. पूर्वी व्यासानें वेद, विकृति व शाखा असा त्रिविध भेद पृथक् पृथक् म्ह. निरनिराळ्या प्रकारें सांगितला आहे. दुसरे कांहीं टीकाकार आठ भेद किंवा आठ स्थानें ह्या शब्दानें 'अष्टविकृति' घ्याव्या असें म्हणतात. या आठ विकृतींचीं लक्षणें पुढें सांगण्यांत येतील. त्रैवर्णिकानें ब्रह्मयज्ञासाठीं व पारायणाकरितां ऋग्वेदाचें अध्ययन करावें.

मूलसूत्रम् – चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः ॥ ५ ॥

भाष्यः – तदध्ययनं चतुष्पदेन वक्ष्यति ॥ चर्चा अध्ययनं तत्र पाणिनिं सूत्रे चितिपूजि कथिकुम्बिवर्चश्च । एभ्यो अङ् स्त्रियां भावादौ । चिंतिं स्मृत्यां । पूजि पूजायां । कथि वाक्यप्रबंधे । कुणि आच्छादने । चर्च अध्ययने । चुरादय इति अ-

ष्टाध्यायीसूत्रोताल्वोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्य श्रवणं क्रियते सा चर्चा। तदध्ययनस्य श्रावको गुरुः। तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेदः तस्य पारः स-माप्तिः। इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम्। अने चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति तत्पारायणं द्विविधम्। प्रकृतिविकृतिरूपम्। का प्रकृतिः। का विकृतिः। प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा। रूढा योगा च॥ रूढा यथा 'अग्निमीळे पुरोहितम्' योगा यथा। अग्निमाळे 'इळेपुरोहितं' इति प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले भाग्यकारेण व्याख्यातम्॥ ५॥

भाष्यार्थः - तें अध्ययन चार पदांनीं सांगतात. १ चर्चा, २ श्रावक, ३ चर्चक, श्रवणीयपार चर्चाशब्दाची व्युत्पत्ति-पाणिनीच्या सूत्रांत चिन्त्-आटवणें, पूज-पूजा करणें, कथ्-सांगणें, चर्च-अध्ययन करणें, कुब्-झांकणें, चर्च-अध्ययन करणें या धातूपासून स्त्रीलिंगांत स्वार्थी अङ् प्रत्यय होऊन चर्चा शब्द तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ तालु व ओंठ या दोन स्थानांच्या क्रियेनें (म्हणजे गुरुमुखांतून) श-ब्दाचें श्रवण म्हणजे अध्ययन. श्रावक हणजे अध्ययन सांगणारा. चर्चक म्हणजे शिष्य. श्रवणीय म्हणजे ऐकण्यास योग्य असा वेद. त्याचा पार म्हणजे समाप्ति, म्हणजे श्रवणीयपार, या चार पदांनीं अध्ययन सुचविलें आहे. (तात्पर्य, अध्ययन पूर्ण होण्यासाठीं गुरु. शिष्य, वेदाध्ययन व त्याची समाप्ति या चार साधनांची आ-वश्यकता आहे.) पुढील चार पदांनी चार पारायणें सुचविली आहेत. पारायण दोन प्रकारचें. १ प्रकृतिपारायण. २ विकृतिपारायण. आतां प्रकृति कोणती व विकृति कोणती ते सांगतांत. प्रकृति म्हणजे संहिता. ती दोन प्रकारची. रूढा व योगा. रूढ किंवा आर्षीसंहितेचें उदाहरण 'अग्निमीळे पुरोहितम्' यौगिक संहितेचें उदाहरण 'अग्निमीळे। इळे पुरोहितम्। पुरोहितं यज्ञस्य पुरोहितमिति पुरःऽहितम्। असें ऋग्वेद प्रातिशाख्य द्वितीय पटलांत भाष्यकारानें सांगितले आहे. इत्यर्थ[1].

मूलसूत्रम् – क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम्॥ ६॥

[1] १. इक्स्तिपौ धानुनिर्देशे

भाष्यः – अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमशब्द उभयसंहिता वाच्यः । स कथं । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्संधिरनुलोमे यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथासंहिता इत्यर्थः अन्यच्च वर्णक्रमः 'अक्षरसमाम्नाय एव' इत्यारण्यके कथममिष्टुयात् इत्यक्षरशः । चतुरक्षरशः । पच्छः । अर्धर्चशः । ऋक्शः । इति ऐ. ब्रा. पं. ६ खण्ड २ ब्राह्मणम् "भूयांसि तु समाम्नानात् व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति (निरु. उ. प. ६ अ. १ ख.१३) इति नैरुक्ताः क्रमशब्दः संहितावाची कथम् 'पदप्रकृतिः संहिता, नि. पू. ६ खं. १७), इति नैरुक्तवचनात्सा क्रमरूपा इत्यर्थः ।।

भाष्यार्थ : - पारायण चार प्रकारचें. १ क्रमपारः, २ क्रमपद, ३ क्रमजट, व ४ क्रमदण्ड क्रमशब्द दोन संहितांचा वाचक आहे. क्रमशब्दाचा संहिता हा अर्थ कसा म्हणाल तर व्याडीमहर्षीकृत जटापटलांत अनुलोम व विलोम किंवा व्युत्क्रम या रातीनें दोन पदांचें त्रिवार पठन म्हणजेच जटासंज्ञक विकृति. ही विकृति म्हणतांना विलोमपठनाचे वेळीं पदाप्रमाणें संधि व अनुलोम म्हणण्याचे वेळीं 'यथाक्रम' म्हणजे संहितेप्रमाणें संधि करावा असें वचन आहे. येथें यथाक्रम याचा अर्थ 'यथासंहिता' असा केल्यामुळें क्रम म्हणजे संहिता. आतां जटापटलांत क्रम या शब्दाचा अर्थ संहिता कसा ? असें म्हणाल तर सांगतों 'पदप्रकृतिः संहिता' या निरुक्तवचनानें संहिता ही पद आहे प्रकृति जीची (पदं प्रकृतिः यस्याः सा) अशी असते आणि ती संहिता क्रमरूपच होय. असें म्हटलें आहे. (याचें अधिक स्पष्टीकरण ऋक् प्रातिशाख्याच्या दुसऱ्या पटलांत आहे. तें असे-संहिता पदप्रकृतिः, पदान्तान्पदादिभिः संदधदेति यत्सा । कालाव्यवायेन...अशी कारिका आहे तिचा अर्थ "संहिता पदप्रकृतिः" हें अधिकारसूत्र आहे. ह्याची जरूर तेथें अनुवृत्ति येते. सूत्रार्थः – संहिता ही पदें किंवा पदपाठ जिला मूळ आधार आहे अशी असते. कारण पदें ही सिद्ध असल्यामुळें त्यामध्ये षत्व, णत्व वगैरे वर्णविकार असत नाहींत. पदाची विकृति म्हणजे (बदललेलें रूप) असलेल्या संहितापाठांतच ते विकार दिसतात. आतां पुढच्या प्रातिशाख्य सूत्रांत संहितेचें लक्षण दिलें आहे. तें असें –

सूत्रार्थ : - या सूत्रांत कालाचें व्यवधान म्हणजे अंतर न सोडतां पठन करणारा पहिल्या पदाच्या अंताला पुढील पदाच्या आद्यावयवाशीं जोडून म्हणत जातो तीच संहिता होय. ती संहिता आर्षी व क्रम अशी दोन प्रकारची आहे. मंत्रपाठ (मन्त्रद्रष्टया ऋषीनें प्रथम पाहिलेला) म्हणजेच आर्षीसंहिता होय. प्रातिशाख्याच्या दहाव्या पटलांत "क्रमो द्वाभ्यां" वगैरे कारिकांनीं सांगितलेलें विशेष प्रकारचें पठन तीच क्रमसंहिता होय. जसें पर्जन्याय प्र. म्ह. प्रगायत इति वस्तुतः अपौरुषेय वेदाचा ब्रह्मादिकांच्या मुखातून सांहतारूपानें आविर्भाव झाल्यावर अर्थदृष्टया मुनींनीं नंतर वेदांची खण्डें किंवा पदें पाडलीं असावीं. ह्या दृष्टीनें विचार केल्यास संहिता हीच पदांची प्रकृति म्ह. मूलाषस्था दिसते. परंतु प्रातिशाख्य व शिक्षा वगैरे उच्चारणशास्त्रांत वर्णस्फोट, पदस्फोट व वाक्य वगैरे अवयवांच्या सिद्धीला आवश्यक असते म्हणून पदे हीच संहितेची प्रकृति असें शास्त्रांत मानणें भाग पडतें. म्हणून शौनकानें हें प्रातिशाख्यसूत्र रचलें आहे. पाणिनीय शास्त्रांत "परः सन्निकर्षः संहिता" हें संहितेचें लक्षण दिलें आहे. त्याचा अभिप्राय हाच आहे. **क्रमपदः क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति द्वे प्रकृतिपरायणे । द्वे विकृतिरूपे, विकृतिस्तु अष्टविधा भवति । तच्च । जटामालाशिखारेखाध्वजोदण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥ १ ॥ इति आसां मध्ये जटादण्डयोः प्राधान्यम् । तत्कथम् । जटानुसारिणी शिखा, दण्डानुसारिणी माला, रेखा ध्वजो रथश्च । घनस्तु उभयानुसारित्वात् अस्याः नियमवाक्यानि व्याडीकृतजटापटले उदाहरणानि च तत्र जटावाक्यम् ॥ क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् । अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते ॥ अस्यार्थ : - क्रमे यथोक्ते सति 'क्रमो द्वाभ्यां' इत्याद्युक्तप्रकारे पदजातं पदद्वयं त्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् द्विवारं पठेत् अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वं । क्रमवत् पदद्वयं गृहीत्वा पूर्वं नाम प्रथमम् उत्तरपदमभ्यसेत् । ततः उत्तरपूर्वपदयोः संधानद्वारा पूर्वम् अभ्यस्योत्तरपदेऽवसानम् । एवं प्रकारेणाध्ययनं जटाभिधीयते कथ्यते उदाहरणेन दृश्यते । अग्निमीळ इळेऽग्निमग्निमीळे इत्यादि ज्ञेयम् ।**

भाष्यार्थ – क्रमपद याचा अर्थ क्रम म्ह. संहिता ; तिचीं पदें म्हणजे क्रमपद. तात्पर्य, क्रमपार व क्रमपद या पदांनीं सांगितलेलीं हीं दोन प्रकृतिपारायणें समजावीं. क्रमजट व क्रमदण्ड हीं दोन विकृतिपारायणें होत. विकृति आठ प्रकारची. जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथ व धन. या आठ विकृतींत शिखा, जटेला अनुसरणारी, माला, रेखा, ध्वज व रथ ह्या दण्डानुसारी होत. या विकृतीचें नियमवाक्य व्याडी कृतजटापटलांत उदाहरणामह आहेत. तेथें 'क्रमे यथोक्ते' हें जटानियमवाक्य आहे. त्याचा अर्थः – [1]ऋक्प्रतिशाख्यपटलांतील 'क्रमो द्वाभ्यां' या कारिकेनुसार दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा क्रम म्हणावा व तींच तींच दोन किंवा तीन पद पुनः दोन वेळ म्हणावींत. द्विवार म्हणण्याचा प्रकार असा, ज्या दोन पदांचा किंवा तीन पदांचा कम म्हटला आहे त्यांतील उत्तरपद म्ह. पुढचें पद प्रथम म्हणून नंतर पहिलें म्हणावें. नंतर पुन्हां पहिलें म्हणून पुढच्या पदावर अवसान (विश्रांति) घ्यावें ह्या प्रकारांस जटा हें नांव आहे. हि हें अव्यय निश्चयार्थी जाणावें. **उ. अग्निमीळे इळेग्निमग्निमीळे । इळे पुरोहितं पुरोहितमीळ इळे पुरोहितं इ. । दण्डलक्षणम् । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम् । अर्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ २ ॥ माला लक्षणम् ॥ ब्रूयात् क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितोन्ततः । अन्तं चादि नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥ ४ ॥ माला मालेवपुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा । आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ ४ ॥ शिखालक्षणम् ॥ पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते ॥ रेखालक्षणम् ॥ क्रमात् द्वित्रिचतुः पञ्च पदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ ५ ॥ ध्वजलक्षणम् ॥ ब्रुयादादेः क्रमं सम्यगान्तादुच्चारयेद्यदि । वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं ध्वजः स्मृतः ॥ ६ ॥ रथलक्षणम् ॥ पादशोऽर्धर्चो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥ ७ ॥ घनलक्षणम् ।। जटामुक्त्वा विपर्यस्व तत्पादानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । अन्यच्च घनलक्षणम् । अन्तात् क्रमं पठेत् पूर्वम् आदिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥ इत्यष्टविकृतिलक्षणान्युक्तानि ।**

[1] १ क्रमो द्वाभ्यामभिक्रम्य प्रत्यदायोत्तरं तयोः । उत्तरेणोपसंदध्यात् तथार्धर्चसमापयेत् । प्राति. प. १०

सूचनाः – भाष्यांतील दण्डादि आठ विकृतींचीं लक्षणें संस्कृतांत दिली आहेत. त्यांचा अर्थ व उदाहरणें येथें दिलीं नाहींत. तीं आम्हीं स्वतन्त्र दुसऱ्या भागांत मूळ संस्कृतकारिका, त्यांवरील संस्कृतविवरण व भाषांतरासह उदाहरणें दिलीं आहेत तीं पहावीं.

भाष्यः – अध्ययने १ संहितापारायणं २ पदपारायणं ३ जटापारायणं ४ क्रम-दण्डपारायणम् एतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थः – अध्ययनांत १. संहितापारायण, २. पदपारायण, ३. जटापारायण, ४. क्रमदण्डपारायण अशीं चारच पारायणें आहेत.

मूलसूत्रम् – एतेषां शाखाः पञ्चविधा भवन्ति ॥ ७ ॥

भाष्यः – एतेषां वेदपारायणानां पंच शाखा भवन्ति इत्यर्थः । ताः का इत्याह । अश्वलायनी, सांख्यायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डूकेयाश्चेति ॥ ८ ॥ भाष्यम् - इति प्रसिद्धः ।।

भाष्यार्थः – वर उल्लेखिलेल्या वेदपारायणांच्या शाखा पांच आहेत. त्या कोणत्या तें सांगतों; भाष्यार्थ : - १ आश्वलायनी, २ सांख्यायनी, ३ शाकला, ४ बाष्कला, ५ मांडुकेया ह्या प्रसिद्ध पांच शाखा होत.

मूलसूत्रम् – तेषामध्ययनम् ॥ ९ ॥

भाष्यः – तेषाम् आश्वलायनादि शाखानां समानाध्ययनं सूचयति

मूलसूत्रम् : - अध्यायादि चतुःषष्टिमंडलानि दशैव तु ॥ १० ॥

भाष्यः – अध्यायाश्चतुःषष्टिः 'अग्निमीळे अयं देवाय' इत्यादि चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः मंडलानि दशैव तु 'अग्निमीळे कुषुंभक' इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः ।

भाष्यार्थः – उपर्युक्त आश्वलायनादि शाखांचें समान म्हणजे सारखें अध्ययन किती व कोणतें तें सांगतों. अध्याय ६४ (चौसष्ट, 'अग्निमीळे अयंदेवाय, एताया, अयं वा, प्रमन्महे, इन्द्रो मदाय, द्वे विरूपे, इदं श्रेष्ठ' इत्यादि (परिशिष्ट १ पहा.) मंडलें (१०) दहा 'अग्निमीळे, कुषुंभक' इत्यादि उपाकर्मांत प्रसिद्ध असलेलीं.

मूलसूत्रम् : - वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्वि-

शंकं विकल्पितम् ॥ १ ॥ दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यान्तं वै पदक्रमम् ॥ एकशतसहस्त्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्त्रार्धमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानाम् इतरेषां पञ्चाशीतिः ।

भाष्यः – वर्गादि आऋचान्ता संख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया । षडुत्तरसहस्त्रद्वयवर्गाः इत्यर्थः ॥ 'सहस्त्रमेकं सूक्तानां निर्विशंकं विकल्पितम्' 'दशसप्तसु पठ्यन्ते' सप्तदशाधिकसहस्त्रसूक्तानीत्यर्थः । 'संख्यातं वै पदक्रमम्' "एकशतसहस्त्रं वा द्विपञ्चाशत्सहस्त्रार्धमेतानि चतुर्दशपदानि वासिष्ठानाम् इतरेषां पञ्चाशीतिः" । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्त्रपंचशतचतुर्दश १५२५१४ वासिष्ठगोत्रीयाणाम् 'इंद्रोतिभिः' एकसप्ततिपदात्मको वर्गो नास्ति । इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकानि पदानि इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थः – वर्गापासून ऋचेपर्यंतची संख्या (वर्ग, सूक्त व ऋचा) वालखिल्यमन्त्र (सहाव्या अष्टकांतील चौथ्या अध्यायाच्या १४ व्या वर्गापासून ३१ व्या वर्गापर्यंत) सोडून आहे. असें समजावें. वर्गसंख्या २००६, सूक्तसंख्या १०१७, पदसंख्या वासिष्ठगोत्रीयांची १५२५१४. कारण त्यांना तिसऱ्या अष्टकांतील तिसऱ्या अध्यायाचा तेविसावा 'इंद्रोतिभिः' हा-७१ पदांचा वर्ग नाहीं. इतर गोत्रीयांची पदसंख्या पूर्वोक्तसंख्येपेक्षां ७१ पदांनीं अधिक म्हणजे १५२५८५ आहे.

भाष्यः – अथ वालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते – लक्षैकन्तु त्रिपंचाशत्सहस्त्रं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च ॥ १ ॥ एकलक्षत्रिपंचाशत्सहस्त्रसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि पदानीत्यर्थः १५३७९२ । पदानि वालखिल्यस्य ह्यर्कसंख्याशतानि च । अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः ॥ १ ॥ सप्ताधिकद्वादशशतपदानीत्यर्थः इत्याश्वलायनानाम् । शांखायनानां तु वालखिल्यसहितपदसंख्योच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्धे तु वेदे त्रिसहस्त्रयुक्तम् । शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारि त्रिंशच्च पदानि चर्चा ॥ १ ॥ शाकल्यो मांडूकगणस्थः ॥ संहितापदानि एकलक्ष त्रिपंचाशत्सहस्त्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि १५३७३४ पदानीत्यर्थः ॥ पदानि वालखिल्यस्य रुद्रसंख्याशतानि च । षढ्चाशत्वधिका वर्गाः सप्तदश स्मृताः ॥ एकादशशतषढ्चाशदाधकानि वालखिल्ये पदानीत्यर्थः । अष्टपंचाशत् पदात्मक ऋक्त्रयस्य 'यमृत्विजो' वर्गो नास्ति तत्तु हवि-

ष्यांतीय सूक्ते 'द्वे समीची' वर्गे त्रिऋचानंतरम् 'एक एवाग्मिऋक्' 'यमृत्विजोऋक्' खिलरूपेण पठन्ति। 'ज्योतिष्मन्त' ऋचाभावः। ऋक्रयस्य तेषामन्ते पदाभावत्वात्। अन्ते वर्गसमाप्तौ "यावन्मात्र" मृचं पठन्ति। एवं 'द्वे समीची' इति षड्ऋचो वर्गः। आश्वलायनानां चतुर्ऋचात्मको वर्गः। इत्याश्वलायनशांखायनशाखयोर्भेदोऽध्ययने इत्यर्थः। यस्य मन्त्रस्य पदाभावः तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्। तर्हि 'त्र्यंबकं यजामहे' इति मंत्रस्य पदाभावात् तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्। न हि उमागानात्। उपलेखायां 'त्र्यम्बकं' (५।४।३. प्रथमं) 'भद्रं नः' (७।७।२) 'प्रजापते' (८।७।४) 'ऋतं च' (८।८।४०) इति पदक्रममुमयाभिगीतम् अर्धर्चान्ते पदं गीतम्। तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति 'क्रमो द्वैपदशः' इति वचनात् अत्र द्वितीयपदं नास्ति। अर्धर्चान्ते समापनात् क्रमाभावः। तस्मात् पदकाळे क्रमकाले च पठनं स एव पदक्रम इत्यर्थः।

भाष्यार्थः – आतां वालखिल्यसहित पदसंख्या सांगतों. शाकलाच्या सांहतेंत वालखिल्यमन्त्रांच्या पदांची संख्या १२०७ व वर्गसंख्या १८ आहे. सांख्यायनशाखेच्या संहितेची वालखिल्यसहित मन्त्रांची संख्या सांगतों. सांख्यायनशाखेच्या लोकांना मांडूकगणांतील शाकल्यऋषींनीं सांगितलेलीं वालखिल्यसहित संहितेचीं पदें १५३७३४ आहेत. केवळ वालखिल्यपदांची संख्या ११५६ व वर्ग १७ आहेत. कारण सहाव्या अष्टकाच्या चौथ्या अध्यायांतील २९ वा 'यमृत्विजो' हा ५८ पदांचा वर्ग त्यांच्या संहितेंत नाहीं; पण आठव्या अष्टकाच्या चवथ्या अध्यायांत नें 'हविष्पांत' सूक्त आहे त्यांतील 'द्वे समीची' या वर्गांत तीन ऋचांनंतर 'एक एवाग्नि' 'यमृत्विजो' ह्या दोन ऋचा खिलरूपानें म्हणण्यांत येतात. 'ज्योतिष्मंत' ह्या ऋचेचा अभाव आहे म्हणजे त्यांना ती ऋचा नाहीं. मात्र 'द्वे समीची' वर्गांतील तीन ऋचांना पदें नाहींत म्हणून अन्तीं म्हणजे वर्गसमाप्तीच्या वेळीं फक्त 'यावन्मात्रं' ऋचा म्हणतात. याप्रमाणें 'द्वे समीची' वर्ग सांख्ययनांना सहा ऋचांचा व आश्वलायनशाखीयांना चार ऋचांचा आहे. तात्पर्य, य प्रमाणें आश्वलायन व सांख्यायन या दोन शाखांचा अध्ययनभेद आहे. ज्या मंत्राला पदें नसतात तो मंत्र 'खिल' संज्ञक

समजावा. यामुळें अशी शंका येण्याचा संभव आहे कीं, 'त्र्यम्बकं यजामहे' या मंत्रालाही पदें नाहींत म्हणून त्यास 'खिल' म्हणणें प्राप्त आहे ; पण हा पूर्वपक्ष बरोबर नाहीं. कारण तें उमागान आहे. उपलेखाग्रंथांत 'त्र्यंबकं, भद्रं नः, प्रजापते, ऋतं च' या चार मंत्रांना उमागानामुळें अर्धर्चान्ती एकपदत्व आहे असें वर्णन आहे. शिवाय 'क्रमो द्वैपदशः' या प्रातिशाख्यवचनांत दोन पदांशिवाय क्रम संभवनीय नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे. आतां दुसरें पद नाहीं म्हणून वर सांगितलेल्या चार मंत्रांना कमाभाव आहे. करितां वैदिक पदपाठाचे समयीं व क्रमाध्ययनाचे वेळीं केवळ या मंत्रांचा पाठ करतात. तात्पर्य, पद व क्रम म्हणण्याचे समयीं केवळ सहितापठन हाच त्या त्या मंत्राचा पदक्रम होय.

मूलसूत्रम् – क्रमकाले तु वेष्टव्यं चतुस्त्रिंशत्-सहस्राणि ।

भाष्यः – षत्वे णत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनासिके । त्रिचतुष्पंचक्रमे अर्धर्चान्ते च वेष्टयेत् ॥ १ ॥ क्रमेण ज्ञातव्यानि उदाहरणानि सुषुमायातं, (२।२।१) मोषुणः (१।३।१६) वाजेषु सासहिर्भव (३।२।२२) आँ उपानसः (८।५।२६) न्याविध्यदिलीविशस्य (१।८।१) अगादारैगुकृष्णा (१।८।१) निरुस्वसारमस्कृतोषसं (८।७।१४) अग्निमीळे० ऋत्विजमित्यृत्विजम् इति । चतुर्विंशत्सहस्राणि ३४००० क्रमकाले वेष्टनानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम् : - द्विखण्डानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोडशोत्तरा ।

भाष्यः – षोडशोत्तरं द्वात्रिंशत् सहस्राणि ३२०१६ द्विखण्डानीत्यर्थः ।

मूलसूत्रम् : - चत्वारि शतसहस्राणि द्वाविंशच्चाक्षरसहस्राणि द्वात्रिंशत् चाक्षरसहस्राणि ।

भाष्यः – चतुर्लक्षद्वात्रिंशत् (४३२०००) अक्षरसरस्राणीत्यर्थः । द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि इत्यर्थसमाप्ते पुनर्वचनम् उक्तम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ : - क्रम म्हणण्याचे वेळीं वेष्टनें ३४००० आहेत. वेष्टन कोठें ध्यावें याविषयीं नियम असा आहे कीं, षत्व (संहिता करतेवेळीं स् चा ष् होणें) णत्व (न् ची ण् होणें) दीर्घत्व (पदाचा ह्रस्व स्वर दीर्घ म्हणणें) पदपाठांत 'आ' असें

पद असून संहितेंत आँ असें त्यास अनुनासिकत्व येणें, त्रिक्रम, चतुष्क्रम व पंचक्रम म्हणण्याचे वेळीं व अर्धर्चेच्या शेवटचें पद म्हणून झाल्यावर. पुनः त्या पदाला वेष्टन घ्यावें. वेष्टनांचीं कमानें पुढील उदाहरणें पहावीं.

(१) षत्वोदाहरणम् 'सुषुमायातं' या उदाहरणांत पदपाठांत 'सुसुम' असें आहे व संहितेंत स्चा ष् झाला आहे. त्यासाठीं क्रमाचे वेळीं इति लावून 'सुसुमेति सुसुम' असें वेष्टन करावें.

(२) णत्वोदाहरणम् : - 'मोषुणः' या उदाहरणांत पदपाठांत 'नः' असें पद असून संहितेंत न्चा ण झाला आहे. त्यामुळें मध्यपदास वेष्टन घ्यावें लागतें. 'न इति नः' असें वेष्टन.

(३) दीर्घत्वोदाहरणम् : - 'वाजेषु सासहिर्भव' येथें पदपाठांत 'ससहिः' असें असून संहितेंत सचा सा होऊन त्यास दीर्घत्व आलें आहे. त्यामुळें क्रम म्हणण्याचें वेळीं 'ससहिरिति ससहिः' असें वेष्टन करावं.

(४) सानुनासिक आकारोदाहरणम् : - "आँ उपानसः" येथें पदांत 'आ' असून संहितेंत 'आँ' असें अनुनासिक आलें आहे. म्हणून "एत्या" असें वेष्टन आहे.

(५) त्रिक्रमादाहरणम् : - "न्याविध्यदिलीबिशस्य" येथें तीन पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधलें 'अविध्यत्' असें जें पद आहे त्यास 'अविध्यदित्यविध्यत्' असें वेष्टन घ्यावें.

(६) चतुष्क्रमोदाहरणम् : - "अगादारैगुकृष्णा" येथें चार पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधल्या दोन पदांना 'अरैगित्यरैक्, 'अमित्यूँ' अशीं वेष्टनें क्रमांत येतात.

(७) पंचक्रमोदाहरणम् : - "निरुस्वसारमस्कृतोषसम्" येथें पांच पदांचा क्रम आहे. म्हणून मधली 'ऊ इति' 'स्वसारम्' 'अकृत' अशीं जीं तीन पद त्यांना । ऊ-मित्यू । स्वसारमितिस्वसारम् । अकृतेत्यकृत । अशीं वेष्टनें क्रम म्हणतांना घ्यावीं.

(८) अग्निमीळे० ऋत्विजमित्यृत्विजम् इति स्पष्टम् । संहितेंत दुखण्डांची संख्या ३२०१६ आहे. अक्षरांची संख्या ४३२००० आहे. 'द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि' ही द्विरुक्ति खण्डसमाप्ति झाली हें सुचविण्या साठीं आहे.

भाष्यः - अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते ॥ ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥ १ ॥ एतत् पारायणं वालखिल्यैर्विना सङ्ख्यातम् ॥ वालखिल्यानि पारायणे व सन्ति । तदुच्यते - ऋग्वेदान्तर्गतवालखिल्यमेकादशसूक्तं सूक्तसहस्रं सप्तदशाधिकम्, इत्यत्र ऋचां दशसहस्राणि इत्येतत्संङ्ख्याव्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः । तत्र यज्ञानुष्ठाने ब्राह्मणे सूत्रे च श्रूयते । 'वालखिल्याः शंसंति प्राणा वै वालखिल्याः' (ऐ. बा. ६ पं. १८ खण्ड) इति । "अभिप्रवः सुराधसम्" इति । षट् वालखिल्यानां सूक्तानि (ऐ. आ. ५ सं. १०) इति ब्राह्मणे आरण्यके च । 'अथ वालखिल्या विरहेत्' तदुक्तं षोडशिना इति सूत्रकारः ॥ श्रौतस्मार्तसर्वकर्मानुष्ठाने वालखिल्यप्रसिद्धिः । वेदपारायणे वर्ज्यमित्यर्थः शौनकाचार्यवचनात् ।

भाष्यार्थ : - आतां पारायणांतील ऋक्संख्येचें परिमाण सांगतों. पारायणासाठीं १०५८० चा व एक पाद (भद्रं नो अपिवातयमनः) अशी संख्या आहे. ही संख्या वालखिल्यसोडून आहे. पारायणांत वालखिल्यें नाहींत, म्हणजे वर्ज्य करावींत. ऋग्वेदामध्ये वालखिल्य ११ सूक्तें आहेत. १०१७ सूक्तसंख्या जेथें निर्दिष्ट आहे. तेथें ती संख्या वालखिल्यसूक्तरहित समजावी. कारण 'ऋचां दशसहस्राणि' वा कारिकेंत सांगितलेल्या संख्यवेगळीं वालाखिल्यसूक्तें आहेत अशी प्रसिद्धि आहे. यज्ञानुष्ठानविषयक ब्राह्मण व श्रौतसूत्र यांत पुढील श्रुति आहेत. "वालखिल्याः शंसन्ति प्राणा वै वालखिल्याः" "अभिप्रवः सुराधसम्" षट् वालखिल्यानां सूक्तानि" वालखिल्या विहरेत् तदुक्तं षोडशिना" इति सूत्रकारः या श्रुतीवरून व शौनकाचार्यवचनावरून श्रौतस्मार्तयज्ञानुष्ठानकर्मांत वालखिल्यें घ्यावींत, वेदपारायणांत वर्ज्य समजावीं.

भाष्यः – यथा प्रैषाध्यायः कुन्तपाध्यायो निविदाध्यायः सुपर्णाध्यायश्चेति । तद्वद् वालखिल्याध्याय इत्यर्थः । वालखिल्यसहिता सर्वानुक्रमणीयमन्त्ररूपी ऋक्संख्योच्यते । द्विपंचाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति १०५५२ । वालखिल्यव्यतिरिक्तसंख्या तु द्विसप्तत्यधिकचतुःशतदशसहस्रऋक् १०४७२ । एतत्संख्या नित्यद्विपदा नैमित्तिकद्विपदासहिता उक्ता ॥ हवनाध्ययनाभ्यां समाना सा नित्यद्विपदा ।

आसां संख्या उपलेखायाम्। 'तच्च' साधुरसिक्न्यां, सिषक्तुन, उरौ देवा, उरौ देवा, विद्वेषांस्ययावाजं, महिराध, आवां सुम्ने, ते ते देवाय, रायस्कामः, प्रतिनःस्तोमं, स्वायुधासः, पितुर्न पुत्राः, सनोवाजेषु, गावो न यूथं, पवस्वसोममन्दयन्निति तिस्त्रः, परिसुवानो, नृभिर्येमानः, प्रत्यंचमर्कमनयन् शचीभिरिति द्विपदैकपदा द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश (१७) द्विपदा, एकपदा पञ्च इति।

भाष्यार्थ : - ज्याप्रमाणें प्रैषाध्याय, कुन्तप, निविद् व सुपर्ण हे अध्याय त्याचप्रमाणें वालखिल्याध्याय आहे. वालखिल्यमंत्रधरून सर्वानुक्रमणीय मन्त्ररूपी ऋक्संख्या १०५५२ आहे व वालखिल्यमंत्रहित ऋक्संख्या १०४७२ आहे. (वालखिल्य १८ वर्ग, ११ सूक्त, ऋचा ८०) ही संख्या नित्य व नैमित्तिक द्विपदागणनेंत धरून सांगितलेली आहे. हवन व अध्ययन बा दोन क्रियांत समान म्हणजे एकसारखी म्हणण्यांत येणारी ती नित्यद्विपदा होय. त्या नित्यद्विपदेचीं प्रतीकें व संख्या उपलेखाग्रंथांत दिलीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणें : - १ साधुर्नगृध्नु (अष्टक १।५।१४),२ असिक्न्यां (३।५।२३), ३ सिषक्तुन (४।२।१६), ४ उरौ देवा (४।२।१९), ५ उरौ देवा (४।२।२२), ६ विद्वेषांसि (४।५।१२), ७ अयावाजं (४।६।३), ८ महिराधः (४।७।३४), ९ आवां सुमे (५।१।४), १० ते ते देवाय (५।२।२३), ११ रायस्कामः (५।३।१७), १२ प्रतिनः स्तोमं (५।३।२७), १३ स्वायुधासः (५।४।२४), १४ पितुर्न पुत्रः (६।१।३४), १५ सनो वाजेषु (६।४।३), १६ गावो न यूथं (६।४।६), १७ पवस्वसोममंदयन् (७।२।१६) ह्यांतील ऋचा, २० परिसुवानः चक्षसे (७।५।१२), २१, नृभिर्ये मा नः (७।५।१५), २२ प्रत्यंचमकमनयन् (८।८।१५) (प्रतीकांच्या समोर दिलेले अंक क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्गसूचक समजावेत.) याप्रमाणें द्विपदा व एकपदा मिळून बावीस. त्यांपैकीं द्विपदा १७ व एकपदा ५ आहेत.

भाष्यः – हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिक द्विपदा। ता ह वर्गरूपेण। पश्वानतायुं दश, रयिर्नदश, वनेषु दश, श्रीणन् दश, शुकः शुशुक्वाँ दश, वनेमपूर्वी दश, अग्नत्वन्नश्चत्वारि, अग्ने भव षट्, प्रशुकैतु दश, राजा राष्ट्राणां दश, कई व्यक्ता दश,

बभ्रुरेको दश, परिप्रधन्वे दश, तं ते सोनारो द्वादश, इमानुकं चत्वारि, आयाहि वनसा चत्वारि इति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतमिति। हवने एकैका अध्ययने द्वे द्वे। आसामन्त्या एका उर्वरिता सा नित्यद्विपदा। उक्तं च परिभाषायां "विंशिका द्विपदा विराजस्तदर्धमेकपदा। द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति। अयुक्ष्वंत्या द्विपदैव (परिभाषाखण्ड १२) इति। यस्य सूक्तस्य द्विर्द्विपदाः समामनन्ति तास्त्वृचः अध्ययने चतुष्पदा कृत्वेत्यर्थः। 'अयुक्ष्वन्त्या द्विपदैव' सूक्तस्य ऋचो युजो या न भवन्ति तास्वन्त्या नित्य द्विपदैव। एवम् अध्ययने द्वावर्धर्चेऋगेव प्राधान्यम्॥

भाष्यार्थ: - हवन व अध्ययन या दोन क्रियांत विपरीत म्हणजे वेगवेगळ्या रीतीनें म्हणण्यांत येते ती नैमित्तिकद्विपदा होय. त्या वर्गरूपानें सांगतों. पश्वानतायुं १० (१।५।९), रयिर्न, १० (१।५।१०), वनेषु १० (१।५।११), श्रणिन् १० (१।५।१२), शुक्रःशुशुक्कां १० (१।५।१३), वनेम पूर्वी १० (१।५।१४), अग्ने त्वन्न ४ (४।१।१६), अग्नेभव ६ (५।२।२३), प्रशुक्रैतु १० (५।३।२५), राजा राष्ट्राणां १० (५।२।२६), कई व्यक्ता १० (५।४।२३), बभ्रुरेको १० (६।२।३६), परिप्रधन्वे १० (७।५।२०), तं तेसोतारो १२, (७।५।२१), इमानुकं ४ (८।८।१५), आयाहे वनसा ४ (८।८।३०). याप्रमाणें नैमित्तिकद्विपदा १४० आहेत. या नैमाित्तिक द्विपदांची व्यवस्था अशी आहे. वनक्रियेंत एक द्विपदा म्हणावयाची व अध्ययनांत (चर्चेत) दोन म्हणावयाच्या. शेवटीं वर्गोत एकचं शिल्लक राहिल्यास ती नित्याद्विपदा समजावी. उदाहरण (प्रथमाष्टकांतील 'प्रमन्महे' या पांचव्या अध्यायांत ९ व्या वर्गापासून १४ व्या वर्गाच्या शेवटापर्यंत ज्या नैमित्तिक द्विपदा आहेत त्यांची प्रारंभासून दोन दोन याप्रमाणें गणना करतां करतां शेवटीं "साधुर्नगृध्न" ही एकच अर्धर्चा शिल्लक उरते, ती नित्यद्विपदाच होयतिचा नामनिर्देश नित्यद्विपदेंत केला आहे. (पृ. २३ पहा) कारण परिभाषाखण्ड १२ यांत २० अक्षरांची द्विपदा. त्याच्या अर्धी म्हणजे १० अक्षरांचा एकपदा. अध्ययनांत दोन द्विपदांची ऋचा मानतात. त्या ऋचा अध्ययनांत दोन द्विपदेचे चार चरण करून घोकणें हा तात्पर्यार्थ. आतां ज्या

सूक्ताच्या ऋचा समसंख्याक नसतात त्यांत शेवटीं जी उर्वरित राहील ती नित्य-

द्विपदा होय. अशा रीतीनें अध्ययनांत दोन अर्धर्चा की एक ऋचा करून म्हणणेंच योग्य आहे.

भाष्यः - त्रीण्यर्धर्चायाः कथम् ? तत्रापि द्वावर्धर्चावेका ऋचा। अर्धर्चा एका कर्तव्या। अध्ययनसंप्रदायबलात्। 'अनादेशेऽष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः' (परिभाषा खण्ड ३) इति परिभाषायाम्। अध्ययने त्रीण्यर्धर्चे ऋक् एवं संप्रदायो नास्ति। आसां परिमाणमाह। अग्निं होतारं पञ्च, सहिशर्धोन षट्, अयंजायत पञ्च, विश्वोविहायास्तिस्रः यंत्वं रथं पञ्च, प्रतद्वोचेयं षट्, एन्द्रयायुपनः पञ्चइमान्ते वाचं चत्वारि, सनोनव्येभिर्वर्ज्यम्। इन्द्राय हि द्यौःसप्त, त्वया वयं षट्, अधर्मह एका, बनोति हि एका, आत्वाजुवो षट्, स्तीर्णे पञ्च इमे वां सोमा एका, इमे ये ते सुवायो वा एका, प्रसुज्येष्ठं षट्, ऊती देवानां वर्ज्यम्। सुषुमायातं त्रीणि, प्रप्रपूष्णश्चतुष्कम्, अस्तु श्रौषट् चत्वारि, शचीभिर्नः वर्ज्यम्। वृषन्निद्र पञ्च, ये देवासो वर्ज्यम्। अर्यमेका, सखेसखायमेका, अयारुचा त्रीणि, एतास्त्रीणित्रीण्यर्धर्चा ऋचा, हवनीयाश्चतुर्नवतिसंख्या इति। त्रीण्यर्धर्चे ऋकहवने। अध्ययने अर्धर्चद्वयेन ऋक् एका। अर्धर्चेनैकवम् ऋक् द्वये कर्तव्य इत्यर्थः।

भाष्यार्थः - जेथें एका ऋचेंत तीन अर्धर्चा आहेत तेथें अध्ययन व हवनक्रियेसाठीं काय योजना करावी ? असा प्रश्न उपस्थित झाला तर त्याची व्यवस्था अशी : परिभाषेंत 'अनादेशेष्टाक्षरा पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः' असा नियम आहे. याचा अर्थ जेथें अमुक अक्षरांचा चरण असा उल्लेख नाहीं, तेथें आठ अक्षरांचा चरण व चार चरणांची एक ऋचा समजून अध्ययन करावें. असा अध्ययनसंप्रदाय रूढ असल्यामुळें अध्ययनांत तीन अर्धर्चांची एक ऋचा म्हणण्याचा संप्रदाय कोठेंही नाहीं. आतां तीन अर्धर्चांची मिळून एक ऋचा (सप्तपदा) अशा ज्या ऋचा संहितेंत आल्या आहेत त्यांची संख्या सांगतों. अग्निहोतारं . (२।१।१२), सहिशर्धोन ६ (२।१।१३), अयं जायत ५ (२।१।१४), विश्वोविहाया ३ (२।१।१५), यं त्वं रथं ५ (२।१।१६), प्रतद्वोचेयं ६ (२।१।१७), एन्द्र या ह्युपनः ५ (२।१।१८), इमान्तेवाचं ४ (२।१।१९), (सनोनव्येभि ऋचा सोडून) इंद्राय हि द्यौः ७ (२।१।२०),

त्वया वयं ६ (२।१।२१), अवर्मह १ (२।१।२२), वनोति १ (२।१।२२), आत्वा-जुवः ६ (२।१।२३), स्तीर्णे ५ (२।१।२४), इमे वां सोमा १ (२।१।२५), इमे येते सुवायो १ (२।१।२५।) प्रसुज्येष्ठं ६ (२।१।२६), (ऊतीदेवानाम् ऋचासोडून) सुषुमायातं ३ (२।२।१), प्रप्रपूष्णः ४ (२।२।२), अस्तु श्रौषट् ४ (२।२।३), (शचीभिनों ऋचा सोडून,) वृषन्निन्द्र ५ (२।२।४) (ये देवासो ही ऋचा साडून,) तवत्यन्नर्यं १ (२।३।२८), सखे सवायम् १ (३।४।१२), अयारुचा ३ (७।५।२३) ह्या तीन तीन अर्धर्चाची एक ऋचा (म्ह. सप्तपदा) अशा ऋचांची संख्या हवन-क्रियेंत ९४ आहे; अध्ययनक्रियेंत मात्र दोन अर्धर्चाची एक ऋचा व एक अर्धर्चेची एक ऋचा अशा दोन समजाव्या. (प्रत्येक प्रतीकांतील अंक क्रमानें अष्टक, अध्याय व वर्ग यांचे बोधक समजावे.)

भाष्यम् – एकर्चस्य ऋग्द्वयं विराड्छंदो[1] विना कथं भवति ? इत्याशङ्क्य उच्यते। विराड्छन्दः सर्वच्छंदसि व्याप्तं वर्तते। उक्तं चारण्यके 'चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः। शरीरपुरुषः, छंदःपुरुषो, वेदपुरुषो, महापुरुष इति (ऐ. आर. ३ अ. २ खं. १) त-स्योष्णिल्लोमानि। त्वायत्रीत्रिष्टुप् मांसमनुष्टुप् स्नावान्यस्थिजगतीपांक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती (ऐ. आ. २, खंड ६) इति यान्येतानि विराड्चतुर्थान्येवमुहैवैवं विदुष एतदहः सर्वैश्छंदोभिः प्रतिपन्नं भवति। (ऐ. आ. १ खण्ड १२) इति प्राप्तो भवतीत्यर्थः। गायत्रीश्च पंक्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पांक्ताः पशवः इति ब्राह्मणम्। अत्रोदाहरणम् "पवस्वसोमस्तिस्त्रो नित्यद्विपदा गायत्र्य इति सर्वानुक्रमण्यां "द्वि-पाद् वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप् विराड्भ्यां मनयोद्वाविंशयोर्द्वपदयोरयं पुरुषः" अत्रोदाहर-णानि - आवांसुम्ने. (५।१।१५) प्रत्यर्चमर्कमनयन् (८।८।१५,) परिसुवानश्चक्षसे (७।५।१२) जगतीपादः इति। एवं सर्वव्याप्तो भवति इत्यर्थः – "छंदांसि जज्ञिरे" इति श्रुतिः। तथा च शतपथब्राह्मणे - किं छंदः। का देवता प्रतिष्ठे इति। द्विपदा छंदः, विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे इति। यथा विष्णुः सर्वव्याप्तस्तथा विराड्छंद इत्यर्थः।

[1]टीपः - विराड्छंदश्चतुःसंख्यापूरकः। येषां गायत्री त्रिष्टुप् जगतीनां, तानि विराट चतुर्थानीदृशानि यान्येतानि चत्वारि सन्ति, तान्येतान्येव सकलान्येवाशिष्ट छंदो रूपाणि गायत्र्यादीनां स्तवन निष्पादकहेतुत्वेन मुखत्वात् छंदो रू-पत्वोपचारः। एवमुहैव यथोक्त प्रकारेण गायत्र्यादीनां त्रयाणाम अंतर्भावो विराट् सहितानां चतुर्णां सर्वछंदोरूपत्वोप-चारः।

भष्यार्थः – एका ऋचेच्या दोन ऋचा विराट्छंदावांचून कशा होतील ? अशी शंका घेऊन त्यांविषयींचा परिहार सांगतों. विराट्छंद सर्व छंदांत व्यापून आहे. ऐ-तरेयआरण्यकग्रंथांत १. शरीरपुरुष, २. पुरुष, ३. वेदपुरुष व ४. महापुरुष. असे एकूण चार पुरुष आहेत. असें वाध्वांचें मत दिले आहे. छंदपुरुषाचें वर्णन श्रुतीनें असें केलें आहे कीं उष्णिक् हे त्याचे लोम (अंगावरील बारीक केंस), त्वचा गा-यत्री, मांस त्रिष्टुप्, स्नायु अनुष्टुप्, अस्थि जगती, मज्जा पंक्ति व बृहती प्राण हे सर्व छंद विराट् चतुर्थ आहेत असें जाणणाऱ्यांस सर्व छंदांत विराट्छंद व्याप्त आहे अ-सें समजून येतें. सें गायत्रीछंद पंक्तिछंदांत ऐक्य पावतो ; कारण "गायत्रो पुरुषः पांक्ताः पशवः" असा ब्राह्मग आहे. विराट्छंद गायत्रीछंदांत व्याप्त आहे, याचें उद'. पवस्वसोममंदयन्. या तीन ऋचा गायत्रीछंदाच्या असून विराट्छंदाच्याही आहेत अ-सें सर्वानुक्रमणींत सांगितलें आहे. द्विपद् हा पुरुष, वीर्व हें त्रिष्टुप्. म्हणून त्रिष्टुप् व विराट् या दोन छंदांच्या बावीस द्विपदेचा हा पुरुष आहे. विराट्छंदांत दुसरे छंद व्याप्त आहेत, याचीं उदा० 'आवां सुम्ने', 'प्रत्यर्चमर्कमनयन्' या दोन द्विपदांमध्यें त्रिष्टु-प्छंदाचा पाद असून विराट्छंदही आहे. 'परिसुवानश्चक्षसे' या द्विपदेंत विराट्छंद असून जगतींछंदाचा पाद आहे. तात्पर्य, या उदाहरणांनीं विराट्छंद सर्व छंदांत व्याप्त आहे असें सिद्ध होतें. त्याप्रमाणें शतपथब्राह्मणांतही "कि छंदः का देवता" छंद कोणता, देवता कोणती असा प्रश्न उपस्थित करून द्विपदाछंद, विष्णुदेवता असें उत्तर दिलं आहे. त्यावरून विष्णु जसा सर्वत्र व्याप्त आहे तसा विराट्छंद सर्व छंदांत व्याप्त आहे असें समजावें.

भाष्यः – विराट्छंदस्तु चतुष्पदा। त्रीण्यर्धर्चायां पञ्चपदा ऋक् कर्तव्योति किं प्र-माणं। तत्रोच्यते - एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे, द्विपाद्त्रिपदमभ्येति पश्चात्। च-तुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पंक्तीरुपतिष्ठमानः ॥ (अष्ट. ८ भ. ६ ब. २३) एकपदा द्विपदा नित्या। द्विपाद् त्रिपादमभ्येति। एकीभूता भवतीत्यर्थः। अस्योदा-हरणम्। अग्निं होतारं मन्ये० दसम्। यऊर्ध्वया० कृपा (अ. २ अ. १ व. १२) अग्रे अर्धर्चा घृतस्य विभ्राष्टिमनुष्टि० सर्पिषः (अ. २ अ. १ व. १२) इति द्विपदा। (चतु-

ष्पदा तु 'पश्चानतायुम्' (१।५।९)। एकार्धर्चा त्रिपदा, एकार्धर्चा द्विपदा एका ऋक् पञ्चपदा अध्ययने। द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति, इत्यत्र समपादग्रहणात्। असमानपादा विरुद्धा तर्हि पंक्तिच्छंदो पञ्चपदा भवति। तस्य द्वितीयभेदो विराट् तस्मात् पञ्चपादत्वं प्राप्तम्। समपादो वा असमपादो वा विराट् छंद इत्यर्थः। अत्र श्रुतिः॥ समौचिद्धस्तौ न समं विविष्टः, सम्मातराचिन्नसमं दुहाते॥ (८।६।२३) इत्यनया ऋचा परिहारः। दक्षिणवामहस्तौ समौ कर्तृत्वेऽसमौ इत्यर्थः।।

भाष्यार्थ: - विराड्छंद चार चरणांचा आहे. मग तीन अर्धर्चेच्या पांच चरणांची ऋचा करावी, याविषयीं प्रमाण काय ? असें म्हणाल तर सांगता. याला 'एकपाद्धूयो०' हा मंत्र प्रमाण आहे. या मंत्राचा अर्थ: - एक चरणाची द्विपदा नित्य असते. दोन चरणांची अर्धरि तीन चरणांच्या अर्धरींत ऐक्य पावते. उदाहरण 'अग्निहोतारं' या अर्धरीचे दोन चरण व तिच्यापुढें असलेल्या 'यऊर्ध्वया' या अर्धरीचे दोन चरण एकत्र होऊन पांच चरणांची एक ऋचा व त्यापुढें 'घृतविभ्राष्टि' ही अर्धरि दोन चरणांची आहे. वामध्ये पांच चरणांची एक ऋचा अध्ययनासाठीं समजावी. मुळांत 'पश्चानतायुं' (१।५।९). ही नैमित्तिक द्विपदा आहे; परंतु अध्ययनार्थ तिचे चारच चरण करावे. कारण "द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्ति" या परिभाषेंत अध्ययनासाठीं समपाद ऋक्ग्रहण आहे. पंक्तिछंद पांच चरणांचा असल्यानें असमपाद होतो ही गोष्ट अध्ययननियमाला विरुद्ध दिसते अशी शंका येईल, तर पक्तिछंदाचा दुसरा भेद विराट् आहे, म्हणून त्याला पंचपादत्व येतें. कारण विराड्छंद समपाद व असमपादही असतो. आतां अध्ययनक्रियेंत येणाऱ्या दोषाचा परिहार "समौचिद्धस्तौ" या श्रुतीनें होतो. त्या श्रुतीचा अर्थ -दोन हात सारखेच असतात; पण त्यांचें कर्तृत्व सारखें असत नाहीं. एका गाईच्या पोतीं दोन कालवडी जन्म पावतात. पण दुध सारखें देत नाहींत. व्यवहारांतील उदाहरणे : - दोन जुळीं मुलें सारख्या बलाचीं नसतात किंवा दोन जवळचें नातेवाईक सारखें दान देत नाहीत.

भाष्यः - अथाध्ययने ऋक्संख्योच्यते। षण्णवत्यधिकचतुः शतदशसहस्राणीति (१०४९६)। ताः नैमित्तिकद्विपदाश्चत्वारिंशदुत्तरसहिताः षड्त्यधिकपञ्च-

शतदशसहस्राणीति (१०५६६) "संज्ञानमुशनावदत्" सूक्तस्य पञ्चदशर्चैकीकृत्य (१०५८१) एवं पारायणे ऋकसंख्या। "ऋचां दशसहस्राणि" इति वचनस्य पूर्णा भवति इत्यर्थः। एका उर्वरिता सा "भद्रं नो अपि वातय मनः" (७।७।२) इति पादाधिक्यमनुक्रमणिकावृत्तावप्युक्तेः। भद्रं पुच्छमित्यारण्यके (ऐ. आ. ५।८)। (संज्ञानसूक्तंपरिशिष्टे पृथक दत्तम्)। तत्पञ्चदशर्चात्मकम् अस्य ग्रहणे प्रमाणम् आश्वलायनगृह्यसूत्रं तच्च "समानीव इत्येका तच्छंयारावृणीमह इत्येकेति"। तथा सांख्यायनस्य कौषीतकिसूत्रम्। अथोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन श्रवणेन वाऽक्षतसक्तूनां धानानां च दधिघृतमिश्राणां प्रत्यृचं वेदेन जुहुयात् इति हैक आहुः सूक्तानुवाकाद्याभिरिति वाऽध्यायार्षेयाद्याभिरिति मांडूकयोथ ह स्माह कौषीतकाराग्निमीडे पुरोहितमित्येका कुषंभकस्तदब्रवीदावदंस्त्वं शकुने भद्रमावद, गृणानाजमदग्निना, धामन्ते विश्वं भुवनमाधिश्रितं, गन्तानो यज्ञं यज्ञिया : सुशामि, योनः स्वो अरणः, प्रतिचक्ष्वविचक्ष्वाग्नेयाहि मरुत्सखा यत्ते राजन् शृतं हविरिति द्वृचा तच्छंयोगावृणीमह इत्येका हुतशेषाद्धविः प्राश्नन्ति (कौ. सू. ४ अ. ५ खण्ड) इति। पञ्चशाखानां पाकयज्ञे तच्छंयोरावृणीमहे, इत्यत्र समाप्तिरेकवेदत्वात्। उक्तं च-ऋचां समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नतः। पठितः शाकलेनादी चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥ सांख्याश्वलायनौ चैव मांडूका बाष्कलास्तथा। बहृचा ऋषयः सर्वे पञ्चैते ह्येकवेदिनः ॥ इति। सांख्या नाम शांखायन इति ॥

भाष्यार्थः – आतां अध्ययनाविषयीं ऋक्संख्या सांगतों. १०४९६ ऋचा ह्या नैमित्तिक द्विपदा १४० (दोन द्विपदेची एक ऋचा याप्रमामें ७०) आणि संज्ञानसूक्त १५ ऋचा मिळून (१०४९६ + ७० + १५) १०५८१ ही पारायणाची ऋक्संख्या — 'ऋचां दशसहस्राणि' या कारिकेंत दिल्याप्रमाणें पूर्ण होते. उर्वरित ऋचा म्ह. १ एकपाद 'भद्रं नो अपि बातय मनः' हा अधिक धरण्यासाठीं सर्वानुक्रमणींच्या वृत्तींत सांगितलें आहे. त्याविषयीं 'भद्रं पुच्छं' ऐतरेयारण्यक पांचवें खण्ड ८ मध्येंही प्रमाण आहे. संज्ञानसूक्ताच्या १५ ऋचा आहेत. त्या परिशिष्ट १ मध्ये दिल्या आहेत. त्या

पारायणांत घेण्याविषयीं, आश्वलायनगृह्यसूत्रांत प्रमाण आहे. तें असः उपाकर्मांत

हवनासाठीं समाप्तीची ऋचा म्हणून समानीव ही एक व 'तच्छयोरा' ही एक घ्यावी. त्याचप्रमाणें सांख्यायनशास्त्रेच्या कौषीतकी गृह्यसूत्रांतही आहे तें असें - औषधी उगवल्यावर. हस्त किंवा श्रवणनक्षत्रावर उपाकर्म करावें. पामय अक्षतसक्तु[1] किंवा धाना[2] हे दहीं आणि तूप यांत मिसळून वेदन मंत्रानें प्रतिऋचेला हवन करावें, हवना करितां मंत्र घ्यावयाचे तें सूक्त, अध्याय, अनुवाक् किंवा मण्डल यांची पहिली ऋचा घ्यावी, असें मांडू. केय सांगतो. कौषीतकीच्या मतें 'अग्निमीळे' ही एक 'कुषुंभक-स्तदब्रवीत्०, आवदंस्वं शकुने भद्र , 'गृणाना जमदग्निना०' 'धामन्ते विश्वं भुवनं०', 'गन्तानो यज्ञं०' ; 'योनः त्वो अरणः०'. 'प्रतिचक्ष्वविचक्ष्व०' ; 'आग्ने याहि०', 'यत्ते राजन्,' 'ह्या दोन दोन ऋचा व शेवटा' तच्छंयोरावृणीमहे' ही एक ह्या ऋचांना होव करावा नंतर शिल्लक उरलेला हविर्भाग ऋत्विज खातात. ता पयं, ऋग्वेदी पांचही शास्त्रांच्या पारायणांत 'तच्छं योरावृणीमहे' या ऋचेनेंच समाप्ति व्हावी असें सांगि-तलें आहे. ऋचांचा समुदाय म्हणजेच ऋग्वेद. त्यावा प्रथम प्रयत्नानें शाकल नामक ऋषीनें अभ्यास केला, नंतर चार शाखांच्या लोकांनी केला सांख्य (शांखायन) आ-श्वलायन्न, मांडूकेय, बाष्कल व बह्वृच ((शाकल) हे पांच ऋषि एकवेदीच आहेत. (वर्गसंख्याबोधक श्लोकांचीं प्रतीकें भाष्यांत आहेत.)

भाष्यम् – अथ पारायणे वर्गसंख्योच्यते – 'एकर्च एकवर्गश्च एकश्च नवक-स्तथा' । एकर्च एकवर्गो "जातवेदसे" नवर्च एकवर्गः 'अपोहिष्ठा इति' । 'द्वौ वर्गौ तु द्यऋचै ज्ञेयौ' द्वौ वर्गौ द्यऋचावत्यर्थः' अग्ने त्वन्नो अन्तमः' (अष्ट० ४ अ० १ वर्ग १६), 'आयाहि वनसा सह' (अष्ट० ८ अ० ८ व. ३०) इति। 'ऋक्रयस्यशतं स्मृतं तृचोवर्गाः शतमित्यर्थः । "उतत्यंचमसंनवमित्यादि" । "चतुऋचां पञ्चसप्त-त्यधिकं च शतं तथा" चतुऋचवर्गाः पञ्चसप्तत्यधिकशतमित्यर्थः । "यदङ्गदाशुषे-त्वम्" इत्यादि । "पञ्चवं तु द्विशतकं सहस्त्रं रुद्रसंयुतम्" पञ्चर्वं वर्गाः एकादशाधिक द्वादशशतानीत्यर्थः । 'आग्नमीळे' इत्यादि । 'पञ्च चत्वार्यधिकं तु षड् ऋचां तु शत-त्रयम्" । षड्टचवर्गाः पञ्चचत्वारिंशदधिकशतत्रयमित्यर्थः । "अश्विना यज्वरी रिष

[1] १ शाकला.

[2] २ जव.

इत्यादि। सप्तऋचां शतं ज्ञेयं विंशतिश्चाधिका स्मृता"। सप्तर्चवर्गाः विंशत्यधिकशतमित्यर्थः। 'यच्चिद्धि सत्यसोमपा' इत्यादि। "अष्टऋचां तु पञ्चाशत्पञ्चादिकास्तथैव च" | अष्टर्चवर्गाः पञ्च पञ्चाशदित्यर्थः। इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् इत्यादि। एवं दशाधिकसहस्रद्वयवर्गाः। पञ्चशाखासु निश्चिताः"। पञ्चशाखानां पारायणे निश्चयेनेत्यर्थः। "वर्गाः संज्ञानसूक्तस्य चत्वारश्चात्रमीलिताः" संज्ञानसू क्तस्य चत्वारो वर्गाश्चात्रमिलित्वा दशाधिकसहस्रद्वयमित्यर्थः। 'एवं पारायणे प्रोक्ता ऋचां संख्ये न न्यूनतः" एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, वर्गस्य ऋक् न्यूनसंख्येन, दशर्चस्य पञ्चऋक् त्रीण्यर्धर्चस्य, ऋक् कर्तव्येत्यर्थः। एवं चतुर्विधपारायणेऽपि ज्ञेयम्।

भाष्यार्थः – एक ऋचेचा एक वर्ग "जातवेदसे". दोन ऋचांचे दोन वर्ग 'अग्ने त्वन्न' आणि 'आयाहि वनसा'. तीन ऋचांचे शंभर, 'उतत्यं चमसं नवं' इ. चार ऋचांचे १७५ 'यदंगदाशुषे त्व' इ. पांच ऋचांचे १२११, 'अग्निमीळे' इ. सहा ऋचांचे ३४५, 'अश्विनायज्वरीरिषः' इ. सात ऋचांचे १२०, 'यच्चिद्धिसयसोमपा' इ. आठ ऋचांचे ५५, 'इंद्र विश्वा अवीवृधन्' इ. नऊ ऋचांचा एक वर्ग, 'आपोहिष्ठा' असे सर्व मिळून २०१० वर्ग. पांच शाखांच्या पारायणासाठीं निश्चित वर्गसंख्या आहे. ही संख्या संज्ञानसूक्तांचे ४ वर्ग धरून आहे. शिवाय पारायणांत नैमित्तिक द्विपदा आणि सप्तपदा यांचे जे वर्ग आहेत त्यांतील ऋचांची संख्या न्यून (१० ऋचांची ५, तीन अर्धर्चेची १ एक) धरून सांगितलेली आहे. तात्पर्य, गणना करण्याचे वेळीं, नैमित्तिक द्विपदा १४०, त्यांच्या ७० ऋचा व सप्तपदा ऋचा ९४ घेतल्या आहेत. अशा रीतीनें क्रमादि चार पारायणांत हीच संख्या समजावी.

भाष्यम् – 'समानीव' इति शाकलानां 'तच्छंयोरा' इति बाष्कलानामित्यत्र, बाष्कलशाखाध्ययनमनुकमाणिकावृत्तावुक्तम्। तच्च 'गौतमादौशिजः कुत्सः पारुच्छपाद्दषेः परः। कुत्सा दीर्घतमेत्येवं बाष्कलाध्ययने क्रमः ॥ अस्यार्थः गौतमादौशिजः कुत्सा 'उपप्रयन्तो' 'नासत्याभ्यां' 'अग्निं होतारं' 'इमं स्तोमं' 'वेदिषदे' एष बाष्कलक्रम इत्यर्थः। अत्रैव अष्टममण्डले सूक्तनवके अनुक्रमविपर्यासः। तच्च 'स्वादोरभक्षि०' सूक्तान्ते 'अभिप्रवः सुराघसं' 'प्रसुश्रुतमिति' सूक्तद्वयं पठि-

त्वा। 'अग्न आयाह्यग्निभिरिति पठेत् ततः 'आप्रद्रव' अध्याये 'गौर्धयति' अनुवाका दशसूक्तात्मकः शाकलस्य। पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलस्य। तत्रोच्यते गौर्धयति सूक्तानन्तरं 'यथामनौ सांवरणौ' 'यथामनौ विवस्वति। 'उपमन्त्वा' 'एतत्त इंद्र' 'भूरिदिंद्रस्य' इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा, 'आत्वा गिरो रथीरिव' इति पठेयुः। अन्ते संसमित्सूक्तानन्तरं पञ्चदशऋचात्मकं 'संज्ञानमुशनावदत्' इत्यादि 'तच्छं-योरावृणीमहे' इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति बाष्कलाध्ययनम्। एवम् अध्ययनाभावात् शाखाभाव इत्यर्थः। सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकात् अष्टौ 'सूक्तानि बाष्कलस्याधिका-नीत्यर्थः। 'प्रतिते' 'युवं देवा' 'यमृत्विजो' 'इमानि वां' इति चतुर्णां वालखिल्यसू-क्तानां लोप इत्यर्थः। यस्तान् ऋग्विद्वेद चैवाप्यधीते, स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्। अस्यार्थः - यः तान् ऋगर्थविद् वेद ततः हवने पारायणे च अधीते, स वेदिताऽध्येता च नाकपृष्ठं शश्वत्सदा भजते ह प्रसिद्धौ। इतः अमुं लोकमेत्य, तस्मात् न प्रच्यवते हीत्यर्थः।

भाष्यार्थ : - 'समानीव' (८।८।४९) ही शाकलांना व – 'तच्छंयो' ही बाष्क-लांना शेवटची ऋचा सांगितली आहे. तेथेंच बाष्कलशाखेचा अध्ययनक्रम सांगि-तला आहे, तो असाः -पहिल्या मंडलांतील उपप्रयन्तो, (१।५।२१) हा अनुवाक म्हणून झाल्यावर क्रमानें 'नासत्याभ्यां' 'अग्निहोतरं' 'इमं स्तोमं' 'वेदिषदे' हे अनु-वाक म्हणावेत ; नंतर सातव्या मंडलापर्यंत उर्वरित राहिलेले सर्व अनुवाक म्हणावे. पुढें आठव्या मंडलांत नवसूक्तांचा अनुक्रम बदलावा ; तो असाः – 'स्वादोरभक्षि' हे सूक्त संपल्यावर 'अभिप्रव' (६।४।१४) 'प्रसुश्रुतं' (६।४।१६) हीं दांन सूक्तें म्हणावीं नंतर अग्न आयाह्यग्न (६।४।३२.) सूक्त म्हणावें. त्यानंतर 'आप्रद्रव' (अ. ६ अ. ५) अध्यायांत 'गौर्धयति' हा अनुवाक् शाखलशाखीयांना १० सूक्तांचा व बा-ष्कलांना १५ सूक्तांचा आहे. तो कसा ते सांगतों. 'गौर्धयति' (६।६।२८) सूक्तानंतर 'यथा, मनौ सांवरणौ' (६।४।१८), 'यथा मनौ विवस्वति' (६।४।२०), 'उपम-न्त्वा' (६।४।२२), 'एतत्तइन्द्र' (६।४।२४), 'भूरिदिंद्रस्य'. (६।४।२६). हीं पांच सूक्तें म्हटल्यावर 'आत्वा गिरो रथीरिव' इत्यादि सूक्तें आठव्या अष्टकांतील आठव्या

अध्यायांत असलेल्या 'संसमित्' सूक्तापर्यंत संपवून 'संज्ञानमुशनावदत्' हें पंधरा ऋचांचें सूक्त म्हणावें ; म्हणजे 'तच्छयोरा' ही ऋचा समाप्तीला येते. ह्या प्रकारचा अध्ययनसंप्रदाय सध्यां प्रचारांत नाहीं ; म्हणून बाष्कलशाखेचा अभाव आहे असें लोक म्हणतात. तात्पर्य, शाकलांच्या १०१७ सूक्तांहून ८ सूक्तें बाष्कलांना अधिक आहेत व 'प्रतिते' (६।४।२७), 'युवं देवा' (६।४।२८), 'यमृत्विजो' (६।४।२९), 'इमानि वां' (६।४।३०) हीं चार वालखिल्यसूक्तें त्यांना नाहीत, हें जाणून ऋग्वेद जाणणारा व अध्ययन करणारा जो कोणी हवन व पारायण या दोन क्रियेंत त्यांचा विनियोग करतो, तो निरंतर स्वर्गेतच वास करतो ; म्हणजे मृत्युलोकांत पुनः परत येत नाहीं.

भाष्यम् – अथ पारायणफलं तदुक्तम् आरण्यके। "यद्धि संधिं विवर्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपमथ, यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्य रूपमग्रऽउ एवोभयमन्तरेणोभय व्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्। स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमन्तरेणेति" अस्यार्थः। द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वापि संधिस्तस्य अविछेदाध्यनं तन्निर्भुजं संहितापारायणमुच्यते। शुद्ध द्वे पदे अक्षरे वा संधिमकुर्वतोच्चारणं, तत् प्रतृण्णं तत् पदपारायणम्। संहितापदाभ्यामुभाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण क्रमपारायणमित्यर्थः। तथा च सति त्रिभिः कृत्वा स्वरास्वरं विजानाति मात्रा मात्रां विभजने सा संहितेति। एवमेतां सहितां यो वेद संधीयते, प्रजया पशुभिर्यशसा, ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति। तस्मात् क्रमादृते द्वे पदे संहिता द्वैपदस्स्वरश्च न सिध्यति। द्वैपदासिद्धे उत्तरारम्भः कर्तुं न शक्यते। अतश्च पादार्धर्चं ऋक्सूक्तसिध्यर्थं भगवता पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणकर्मणां क्रमपारायणमुत्तमं भवति। अत्र श्लोकः – प्रागाथेन पुरादानं दृष्ट्वा क्रुद्धो महामुनिः। अर्थवन्तं क्रमं ब्रूयात् देवतायाश्च शास्त्रतः ॥ १ ॥ अतो ऋग्यजुषां बृंहणं, पदैः स्वरैश्चाध्यनं तथा त्रिभिः।

अतोऽपि अस्मादपि हेतोः क्रमः अर्थवान् भवति। क्रमेण कृत्वा ऋग्वेदपारायणे, ऋचां बृंहणं साधारणं भवति। इदमित्थमेव पाठ इति स्वरमात्रादिरूपेण, निश्चयो भवति। तथा यजुर्वेदपारायणे, यजुषां बृंहणं नाम साधारण स्वरमात्रादिरू-

पेण, इदमित्थमेव पाठ इति निश्चयो भवति इत्यतिदेशः । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

भाष्यार्थ : - आतां पारायणाचें फल ऐतरेयआरण्यकांत सांगितलें आहे तें असे : - दोन पदांचा किवा अक्षरांचा जो संधि त्याचा विच्छेद् न करता, म्हणजे आर्षीसंहितारूपानें जें पठन त्याला वैदिक 'निर्भुज' असें म्हणतात. निर्भुजपारायण म्हणजे संहितापारायण. दोन शुद्ध अक्षरांचे किंवा पदांचे संधि न करतां, जें वेगवेगळालें पठन त्याला वैदिकांची 'प्रतृष्ण' अशी संज्ञा आहे. प्रतृण्णपारायण म्हणजे पद-पारायण. साहता व पदें या दोहोंनीं युक्त असें जें पारायण त्यास 'उभयमन्तरेण' असे वैदिक नांव आहे. 'उभयमन्तरेण' पारायण म्हणजे क्रमपारायण. अन्नादिकांची म्हणजे ऐहिक फलांची इच्छा असेल, तर त्याने 'निभुजपारायण' म्हणजे संहिता-पारायण करावे. स्वर्गकाम पुरुषाने प्रतृण्ण म्हणज पद्पारायण व दोन्ही फलांची इच्छा असणाऱ्यानें, उभयमन्तरेण म्हणजे क्रमपारायण करावें. ऐतरेय आरण्य-कांत 'तथा च सति त्रिभिः कृत्वा ... य एवमेतां संहितां वेद' असें जें वचन आहे, त्याचा अर्थ अशा प्रकारें तीन पारायणें करून ह्या संहितेला जो जाणतो म्हणजे अध्ययन व उपासना करतो तो उपासक संतति, पशु, कीर्ति, विद्यारूप ब्रह्मतेज व स्वर्गलोक मिळवून पुरुषाचें पूर्णायुष्य (१०० वर्षे) मिळवितो. क्रमावांचून दोन पदे, संहिता व दोन पदांतील स्वर ह्यांची सिद्धि होत नाहीं. म्हणजे ही संहिता हा स्वर असाच आहे, असा निश्चय होत नाहीं. तात्पर्य, द्वैपदाच्य असिद्धीमुळें पाद, अर्धर्च, ऋचा व सूक्त यांचें अध्ययन बरोबर होणार नाही आणि त्यामुळें पुढील जटादि आठ विकृतींच्या अध्ययनास आरंभ होणार नाहीं. म्हणून भगवान् बभ्रुपुत्र पांचालानें सांगितलेल्या पारायणांत क्रमपारायणच उत्तम आहे. प्रागाथऋषीनें पूर्वी शिष्यांना क्रमावांचून सांगितलेलें अध्ययन पाहून रागावलेल्या भगवान् पांचालानें देवता व शास्त्र यांच्या प्रसादामुळे क्रमच अर्थवान् आहे असें म्हटलें आहे. तसेंच प्रातिशाख्य पटल ११ पद्य १७ यांत द्वैपदांतल्या पदांनीं व स्वरांनीं ऋचांचे व यजूंचे चांगल्या रीतीनें धारण क्रमपाठानेंच होऊं शकतें असें सांगितलें आहे. त्या-शिवाय संहिता, पदें व क्रम या तीन प्रकारच्या अध्ययनानें युक्त असें वेदाध्ययन

सुसंपन्न होय. ह्याकरितां क्रमपठन अवश्य होय क्रमाध्ययनाला फार महत्त्व आहे. 'नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रः क्रमपाठकः' या सुभाषितांतही शिवांशाशिवाय क्रमपाठक वैदिक होत नाहीं असें म्हटलें आहे. ह्या अर्थवादवचनानेंही क्रमपाठाचें महत्त्व व्यक्त होतें. दुसरें उपोद्बलक प्रातिशाख्यवचन-पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्राविशेषज्ञो गच्छेदाचार्यसंपदम् ॥ अर्थ : - पद व क्रम यांचा विभाग जाण. णारा, वर्णक्रमाचें स्वरूप व विभाग जाणण्यांत चतुर म्हणजे उदात्तादि स्वर, हस्वादिमात्रा (उच्चारणकाल) ह्याचें स्वरूप ओळखणारा वेदाभ्यासी ब्राह्मण आचार्यत्वाला प्राप्त होतो म्हणजे त्याला 'आचार्य' हें नांव. शोभतें. 'संसदम्' असा पाठ घेतल्यास पूर्वोक्त ज्ञान संपादन केलेल्या परुषानें आचार्यसभेंत जावें. एरव्हीं त्याला गुरुसभेंत पठनाची योग्यता येत नाहीं. **भाष्यम् – अथ पारायणविधिः । अत्रादौ कलशस्थापनादि उक्तं महार्णवे । तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिक्तं सुभूषितम् ॥ १ ॥ पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुंकुमादिभिः । मृत्तिकायवसंमिश्रं वेदिमध्ये न्यसेत्ततः ॥ २ ॥ पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखः स्थितः । स्नापितः स्थापितःकुंभे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ॥ ३ ॥ वत्सजान्वाकृतिं वेदमुत्तरात्रैः कुशैः कृतं ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् ॥ ४ ॥ प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते । यज्ञोपवीतं नैवेद्यं वस्त्रचन्दनकुंकुमै ॥ ५ ॥ स्रग्धूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम् । ब्रह्मजज्ञानमितिः वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ उपाध्यायं च संपूज्य, यथापाठस्तथा पठेत् ॥ ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तत्रैव बौधायनः ।**

भाष्यार्थ : - आतां पारायणविधि सांगतो : - पारायणाच्या आरंभी कलशस्थापनइत्यादि विधि महार्णव ग्रंथांत सांगितला आहे, तो असा -- ताथ, देवालय किंवा सडासंमार्जनानें शुद्ध केलेलें घर इतक्या ठिकाणीं सुदृढ, घासून स्वच्छ केलेला, पुष्पमाला, चंदन. केशर इत्यादींनीं सुशोभित (तांब्याचा) कलश वेदीच्या मध्यभागीं ठेवावा. त्यांत माती यव मिसळून टाकावी. नंतर ५० दर्भांचा ब्रह्मदेव करून

तो कलशावर पश्चिमेकडे तोंड करून बसवावा. त्याच्या उशाकडे उदगग्र य वस-

जान्वाकृतिवेद् द्यावा. नंतर अग्न्युत्तारणपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करून वस्त्र, यज्ञोपवीत, चंदन, फुलें, माला, धूप, दीप, ताम्बूल वगैरे उपचारद्रव्यांनी पूजा करावी. नंतर उपाध्यायब्राह्मणाची पूजा करावी. पुढें सांगण्यात येणाऱ्या पद्धतीनें होमादि क-रून यथापाठ (ज्या शाखेचा जसा संप्रदाय असेल तसा) म्हणून पारायण करावें. त्याबद्दल बौधायन सांगतो –

भाष्यम् – स्थंडिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय, तं परिस्तीर्याज्येनैताभ्यो देवता-भ्यो जुहोत्यग्नये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै श्रियै विह्वयै सावितत्र्यै सवित्रे प्रजापतये कांडऋषयेऽग्नये-कांडविश्वेभ्यो देवेभ्यः कांडऋषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो वरु-णेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च हुत्वा पुनः परि-षिंचति। समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति। अन्ते एता 'अग्निसोमाद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत्। यद्वा 'भूर्देवाँस्तर्पयामि' इत्यादि यजुषा तर्पयित्वा अग्न्यादींस्तर्पयेदत्यर्तः ॥ महार्णवे ॥ एवम् ऋग्वेदस्य काण्डऋष्यादिवर्ज्यम् आस्विष्टकृतस्तेषां स्थाने श-तर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय, वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रामाथेभ्यः पावमानीभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति। ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत इत्याह बौधायनः।

भाष्यार्थः – यथाविधि स्थंडिल करून अग्नीची स्थापना करावी. नंतर परि-स्तरण घालून आज्यानें अग्नि, सोम इत्यादि स्विष्टकृतापर्यंत ज्या देवता मूलग्रंथांत चतुर्थीविभक्ति लावून दिल्या आहेत त्या प्रत्येक मंत्रास स्वाहाकार लावून हवन क-रावें. नंतर व्याहृतीचा होम करावा आणि पर्युक्षण करून होम समाप्त करावा. नंतर त्याच मंत्रांनीं "यजुषा" पदासह अग्न्यादिदेवतांचें तर्पण करावें, किंवा यजुषा म्हणजे "भूर्देवाँस्तर्पयामि" इत्यादि मंत्रांनीं तर्पण करून अग्न्यादि देवतांचें तर्पण करावें. ता-त्पर्य, वरील तर्पणांपैकी एक प्रकार स्वीकारावा. हा विधि भगवान्। बौधायानांनीं सांगितला असून तेथें त्यांनीच ऋग्वेदीयासाठीं विशेष सांगितला, तो असा-मागें

सांगितलेल्या विधानांत कांडऋष्यादि अग्नये कांडऋषये येथ पासून स्विष्टकृतापर्यंत ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्या सोढून त्या ऐवजीं 'शतर्चिभ्यो... महानाम्नीभ्यः' येथपर्यंत दिलेल्या देवता ध्याव्या व होमविधि समाप्त करावा. नंतर वेदाच्या आरं-भापासन अखंड पारायण करावें.

भाष्यम् – पुनर्महार्णवे "अथातः पारायणविधिं व्याख्यास्यामः" आसमाप्ते-र्नाश्नीयात् यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमात्रमन्नमल्पं भुक्त्वा त-दाऽशेषमधीयीत ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्युपनिष्क्रम्याग्निमुपसमाधाय परि-स्तीर्यैध्मं प्रज्वाल्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सामायेन्द्राय प्रजापतये बृ-हस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो........धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये श्रियै .... प्र-जापतये कांडऋषये सोमाय कांडऋषयेऽग्नये कांडऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः कांडऋ-षिभ्यः सांहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञीकीभ्यो०...... महानाम्नीभ्यः इत्यन्तं प्राग्वत्। ततो वेदादिमारभ्य संतत्तमधीयीत नास्याऽनध्यायो नास्यांतरा जननम-रणे अशुचिः (आशौचं नेत्यर्थः) "नान्तरा व्याहरेन्नविरमे द्यावन्तमधीयात'। या-वत्पर्यन्तं पठेत् तावत्पर्यन्तं न विरमेन्नान्यच्च वदेदित्यर्थः। "यदन्तरा विरमेत् त्रीन् प्राणानायम्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीयीत। ततः सर्वनिशान्तरं संग्राम-रण्यसलिलं लोप्य परिदध्यात्" निशान्तरं सन्ध्या निशादीन् लोप्य विहाय समा-पयेदित्यर्थः। आदावन्ते च ब्राह्मणभोजनं दाक्षिणां च दद्यात् ॥ इति महार्णवोक्तं विधानम्

भाष्यार्थ : - महार्णवग्रंथांतील पुनः पारायणविधि सांगतों असा आरंभ करून आरंभीं कांहीं नियम सांगितले आहेत ते असे : पारायणसमाप्तीपर्यंत भोजन करूं नये. शक्तीप्रमाणें पाणी, दूध, फळें, भात किंवा थोडें केवळ हविष्यान्न खाऊन संपूर्ण अध्ययन करावें. त्याकरितां गांवाबाहेर पूर्वेस किंवा उत्तरेस जाऊन शुद्धस्थानीं मा-गें सांगितल्याप्रमाणें होमविधिकरितां स्थंडिलादि कर्म करावें. हवनांत मागें सांगि-तलेल्या देवतांपेक्षा कांहीं अधिक देवता सांगितल्या आहेत त्या घ्याव्या. ऋग्वेद्यांनी होमांत कांडऋष्यादि देवता न घेतां, त्यांच्या स्थानीं 'शतर्चिभ्यो...महानाम्नीभ्यः'

पर्यंतच्या देवता घेऊन होम समाप्त करावा. त्यापुढचा विधि पूर्वोक्तच समजावा. नंतर हरिः ॐ म्हणून वेदपारायण आरंभावें व संतत म्हणजे खण्ड न पडू देतां दररोज अध्ययन करावें. नियम-पारायणामध्ये अनध्याय दिवस वर्ज्य नाहीं. जन-नाशौच व मृताशौच नाहीं. पारायणांत विराम घेऊं नये व बोलूं नये. जर विराम किंवा भाषण होईल तर तीन प्राणायाम करून प्रणवाचें उच्चारण करावें. ठरलेल्या काळापर्यंतच अध्ययन करावें. रात्रीं किंवा संध्यासमयीं व तसेंच युद्धकाल व अ-रण्योदक या ठिकाणीं पारायणाची समाप्ति करूं नये. आरंभी व शेवटीं ब्राह्मणास भोजन घालून दक्षिणा द्यावी असें महार्णवग्रंथांत विधान सांगितलें आहे.

भाष्यम् – अथ कमलाकरः - य एतेन विधिना वेदमधीयीत संततः पूतो भ-वति, मनःशुद्धिश्च भवति, वेदरूपो भवति इत्यर्थः। द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भि-श्चाऽभोजन इहाधीतेऽनृतेभ्यः प्रमुच्यते। त्रिभिर्बहुभ्यः पतनीयपातकेभ्यः शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गंगाप्सुवन्निमज्यश्च भवति। चतुर्भिः शूद्रान्नभोजनात् स्त्रीसेवनाच्च, प-ञ्चभिरयाज्ययाजनात् अग्राह्यग्रहणात्। षड्भिर्ब्राह्मणस्त्रीलोहितकरणात् पशुहननात् सुवर्णस्तेयात् पतितसंयोगाश्च। सप्तभिः प्राजापत्यस्य हीनचरणात् यज्ञोपबन्धना-च्चाष्टभिश्चांद्रायणस्यान्तराचरणात् गुरुतल्पगमनाद्रजस्वलागमनाच्च। नवभिः सु-रापानाद्दशभिः पूवजन्मेहजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं लोकं गच्छति, इति अग्निष्टोमादिक्रतुभिरिष्टं भवति, पितृन् स्वर्गं लोकं गमयति। वेदाध्यायी सदैव स्या-दपाप्मा सत्यवाक्शुचिः। यं यं कामं कामयते त वेदेन साधयेत्॥ असाध्यं नास्ति यत् किंचिद्ब्रह्मणो हि फलं महत्॥

भाष्यार्थ : - कमलाकर म्हणतो, जो या पारायणविधीनें पारायण विदाध्ययन) संतत करतो तो पवित्र होऊन त्याची अन्तःशुद्धि होते. तात्पर्य, तो वेदस्वरूप होतो. भोजन न करतां केलेल्या दोन पारायणांनी, खोटें बोलण्याच्या पातकांतून मुक्त होतो. तीन पारायणांनीं पातित्य आणणाऱ्या अनेक पातकांपासून मुक्त होतो. चार पारायणें केल्यानें अभोज्यभोजन व पर स्त्रीसेवन इत्यादि पातकें नाश पावतात. पांच पारायणांनीं अयाज्ययाजनअग्राह्यग्रहण इत्यादि पातकें नाश पावतात. सहा पारा-

यगांनीं ब्राह्मणस्त्रीगमन, पशुहत्या, सुवर्णचोरी व पतितसंसर्ग इत्यादि पातकें नष्ट होतात. सात पारायणें केल्यानें, प्राजापत्यकृच्छ्र करीत असतां आलेली न्यूनता व यज्ञांत पशु बांधणें इत्यादि पातकें नाश पावतात.आठ पारायणांनीं चांद्रायण-कृच्छ्रांत घडलेली पातकें नष्ट होतात. नऊ पारायणांनीं मद्यपानाचें पातक नाश पावतें. दहा पारायणें केल्यानें पूर्वजन्मांत व या जन्मांत घडलेलीं सर्व पातकें नाश पावतात व पारायण करणारा स्वर्गलोकांत जातो व अग्निष्टोमयज्ञाचे फळ मिळवतो. पितरांना स्वर्गास पाठवितो. तात्पर्य, वेदाध्ययन करणारा पापरहित, सत्यवचनी व शुद्ध राहून, जें जें हाच्छतो तें तें त्यास वेदाच्या अध्ययनानें मिळतें. वेदाध्ययनाच फळ फार मोठें आहे. त्याला असाध्य कोणतीच गोष्ट राहत नाहीं.

भाष्यम् – ऋग्विधाने-आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये। पुष्टये पशुलाभाय, धनलाभाय भूतये ॥ १ ॥ एषा हि संहिता देवैः सर्वब्रह्ममयी निचृत्। उग्रेण तपसा दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २ ॥ होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्वीत वै तया। सर्वकामप्रसिद्ध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥ ३ ॥ एषा वै प्रतिलोमोक्ता शत्रु-पक्षविनाशिनी। अक्षरप्रतिलोमेयमभिचारेषु शस्यते ॥ ४ ॥ सर्वसंहितया प्रत्यृचं होम आज्येन तिलेन वा। 'आज्यं द्रव्यमना देशे जुहोतिषु विधीयते' इति ब्राह्मो-क्तेः। सर्वपापहरो होमस्तिलैः सर्वत्र शस्यते। इति विष्णुधर्मोत्तराच्च। शातातपः - कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा। तिलहोमसहस्रं च सममेतच्चतुष्टयम्। इदं केवलम्। अन्ये चान्द्रमसम्। इति कमलाकरभट्टकृतः वेदपारायणविधिः समाप्तः। व्याख्या चरणव्यूहस्य आद्यखंडस्य वै मया। यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहभाग्ये प्रथमखण्डः समाप्तः ॥ इति प्रथमः ऋग्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थः – ऋग्विधानांत असें म्हटलें आहे कीं, ही गायत्रीरूप संहिता देवांनीं निर्माण केली आहे. म्हणून शांति, पुष्टि, पशु, धनलाभ व उत्कर्ष यासाठीं पारायणें करणें झाल्यास प्रथम गायत्रीनें कर्म (गायत्रीजप) करावें. ही बुद्धिमान् अशा वि-श्वामित्रऋषीनें घोर तप करून मिळविली आहे, म्हणून सर्व मनोरथपूर्तीकरितां ह्या

गायत्रीमंत्राचें हवन व जप नित्य करावा. ही गायत्री विपरीत अक्षरांनीं म्हणून जप केला असतां शत्रुपक्षाचा नाश होतो. अभिचार म्हणजे जारणमारण व उच्चाटन या कर्मीत ही गायत्री अक्षरांच्या व्युत्क्रमानें म्हणणें अवश्य आहे. ब्रह्मपुराणांत असें सांगितलें आहे कीं, हवनांत द्रव्य सांगितलें नसल्यास, आज्य घ्यावें म्हणजे केवळ आज्यानें हवन करावें. सर्व ठिकाणीं तिलद्रव्याचा होम प्रशस्त आहे. कारण तो स-र्वपापनाशक होय असें विष्णुधर्मोत्तरपुराणांत वचन आहे. शातातपऋषि म्हणतो, कृच्छ्र, अयुत १०००० गायत्रीजप, वेदपारायण व सहस्त्रसंख्याक तिलहोम या चार गोष्टी समसमान आहेत. म्हणजे या प्रत्येक क्रियेचें फळ पापनाश हें आहे. उपर्यु-क्त शातातपाचे वचनांत जो कृच्छ्रशब्द आहे तो प्राजापत्यकृच्छ्र या अर्थीच आहे. इतर ग्रंथकार त्याचा अर्थचांद्रायणकृच्छ्र असा करतात. याप्रमाणें कमलाकरभट्ट-कृत वेदपारायणावधि समाप्त झाला. याप्रमाणें चरणव्यूहाच्या प्रथमखंडाचें भाष्य यथामति विश्वेश्वराच्या कृपेनें समाप्त झालें. येथें चरणव्यूह प्रथमखण्डभाष्यभाषांतर समाप्त.

(चरणव्यूहद्वितीयखण्डः)

॥ यजुर्वेदवर्णनम् ॥

॥ अथ यजुर्वेदखण्डः ॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति। तत्र चरकानां द्वादश भेदा भवन्ति, चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्तान्तवेया श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति। तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा भवन्ति, मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छागलेया हारिद्रवेया श्यामायनीयाश्चेति।

तेषाम् अध्ययनम् –

द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके।

ऋग्गणः परिसङ्ख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च।

अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम्। तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः खाण्डिकेयाश्चेति। तत्र खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति। कालेता शाठ्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बी चेति। तेषामध्ययनमष्टौशतयजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति, तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति, तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति, षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति।

त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।

तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्मो मीमांसान्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि। तत्र परिशिष्टानि भवन्ति, उपज्योतिषं साङ्गलक्षणं यूपलक्षणं, छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकसङ्ख्याचरण-व्यूहश्राद्धकल्पशुल्बकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसङ्ख्या निगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। तत्र कठानां योगा येन विशेषस्तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति, जाबाला बौद्धायनाः काण्या माध्यन्दिनेयाः शाफेयास्तापनीयाः कपोलाः पौण्डरवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरा वैणेया वैधेया अद्धा बौधेयाश्चेति। तेषामध्यनं सौक्तिकं प्रवचनीयाश्चेति।

मन्त्रब्राह्मणकल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम्।
षण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्नमुच्यते ॥ १ ॥

भाष्यम् - अथ द्वितीयखण्डं व्याख्यायते - यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः। षट् अशीतिर्भेदा इत्यर्थः। तत्र चरकानां द्वादश भेदा भवन्तीति स्पष्टार्थः। ते के भेदाः।

चरकाः आव्हरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाः आरायणीया वारायणीया वार्तान्तवेयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति। तत्र मैत्रायणीयानां षड्भेदा भवन्ति। मानवा दुंदुभा वाराहका छागलेया हारिद्रवेया (श्यामा) श्यामायनीयाश्चेति।

इति षट् मैत्रायणीयशाखागणा इत्यर्थः। मैत्रायणीयानां केचित् सप्तभेदा भवन्ति इति वदन्ति। 'श्यामा इत्याधिकं तदधिकमेव। मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवेदाध्यायी। मानवं कल्पसूत्रम्।

तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशत् अध्यायाः। अष्टशताधिकसहस्रमंत्रा इत्यर्थः। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। द्विवारपठनात् पदपारायणफलं भवतीत्यर्थः। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः। पदक्रमाध्ययनं पृथक् न भवतीत्यर्थः।

भाष्यार्थः – यजुर्वेदाचे ८६ भेद आहेत. भेद या शब्दानें शाखाभेद हा अर्थ घ्यावा. त्यांत चरकाचे १२ भेद-त्यांची नांवें १ चरक, २ आव्हरक, ३ कठ, ४ प्राच्यकट,५ कपिष्ठलकठ, ६ आरायणीय, ७ वारायणीय, ८ वार्तान्तवेय, ९ श्वेताश्वतर, १० औपमन्यव, ११ पातांडनीय, १२ मैत्रायणीय. मैत्रायणीय शाखेचे भेद ६. १ मानव,२ दुंदुभ, ३ हारिद्रवेय, ४ वाराह, ५ छागलेय (एकेय) व ६ शामायनीय. असे हे मैत्रायणीय शाखागण (भेद) आहेत. कित्येक मैत्रायणीय शाखेचे सात भेद मानतात. त्यांच्या मतें 'श्यामा' हा अधिक आहे; पण तो खरोखर आधकच आहे. मैत्रायणीय शाखेचा मनुष्य वाजसनेय वेदाचें अध्ययन करणाराच असतो. मानव हें त्याचें कल्पसूत्र म्हणजे श्रौतसूत्र होय. त्याचे संहिताध्ययनाचे मन्त्र ११०८ आहेत. त्याचे ४२ अध्याय केले आहेत सहितामंत्रांचें दोन वेळ पठन केलें म्हणजे तो वैदिक 'पदपार' या संज्ञेस योग्य होतो. तीन वेळ पठनानें त्याला "क्रमपार" ही संज्ञा मिळते. तात्पर्य, या शाखेस अनुक्रमें पद व क्रमपारायण केल्याचें फल मिळतें. कारण त्यांना (मैत्रायणीयांना) पदक्रमाध्ययन सांहतेहून वेगळें नाहीं

भाष्यम् – षडंगान्यधीत्य षडंगविद् भवति। ता शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यातिषमित्यंगानि भवन्ति।

प्राच्य-उदीच्यनैर्ऋत्येषु तिसृषु दिक्षु वाजसनेयवेदोत्पत्तिरग्रे वक्ष्यामः। इतर देशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते। तश्च विवाहे सोमे श्राद्धे च अग्न्याधाने तथैव च। एतैः स्वजातिभिः कुर्यादन्यथा पतितो भवेत्। महार्णवे-पृथिव्यां मध्यरेखा च नर्मदा परिकीर्तिता। दाक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदाश्च उच्यते।। ॥ १ ॥ नर्मदा दक्षिणे भागे आपस्तंब्याश्वलायनी। राणायनी पिप्पला च यशकन्याविभागिनः ॥ २ ॥

माध्यंदिनी सांख्यायनो, कोथुमी शौनकी तथा । नर्मदोत्तरभागे च, यज्ञकन्याविभागिनः ॥ ३ ॥ तुंगा कृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि । आ आन्ध्रदेशपर्यन्तं, बह्वृचश्चाश्वलायनी ॥ ४ ॥ उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः । कौषीतकी ब्राह्मणं च शाखा सांख्यायनी स्थिता ॥ ५ ॥ आंध्रादिसाक्षणाग्नेयी गोदा सागर आवधि । यजुर्वेदस्तैत्तिरीय आपस्तंबी प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥ अध्वर्यूद्गातृहोतृणां सन्ति सूत्राण्यनेकशः । यत्रास्ति योनिसंबंधः सूत्रज्ञानफलान्वितः ॥ ७ ॥ सह्याद्रिपर्वतारंभाद्दिशां नैर्ऋत्यसागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च पर्शुरामस्यसन्निधौ ॥ ८ ॥ मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जर देशतः । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥ ९ ॥ अंगवंगकलिंगश्च कानीनो गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यंदिनी प्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विश्रुता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञका ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ : - सहा अंगांचें अध्ययन करून, वैदिक षडंगवेत्ता होतो. तीं षडंगें कोणतीं ? शिक्षा, ज्योतिष, छंद, व्याकरण, (अष्टाध्यायी) कल्प, (श्रौत व गृह्यसूत्र) व निरुक्त अशीं सहा आहेत. पूर्व, उत्तर व नैर्ऋत्य या दिशेत, वाजसनेय शाखेचे लोक आहेत व त्यांचे भेद १५ आहेत. पूर्वोक्त तीन दिशांत, वाजसनेय वेदाची उत्पत्ति कशी झाली. ही गोष्ट पुढें सांगण्यात येईल. येथ व इतर देशांत कोणत्या वेदाची कोणती शाखा आहे, कीं जिचा परस्पर यज्ञकन्यासंबंध आहे याचा विभाग सांगतों. विवाह, सोमयज्ञ, श्राद्ध व अग्न्याधान या कर्मांत त्या वाजसनेयांनीं स्वजातीशीं संबंध करावा. नाहीं तर तो पतित होतो, असें वचन आहे. शिवाय महार्णवग्रंथांत पुढील वचनें आलेलीं आहेत. 'भारतवर्ष' या संज्ञेनें प्रसिद्ध असलेल्या भूभागांतून मध्यभागीं नर्मदा नदी वहात असल्यामुळें तिला 'पृथ्वीची मध्यरेखा' म्हटलें असावें. मध्यरेषेच्या दक्षिणोत्तर भागांत चार वेदांच्या कोणकोणत्या शाखा अस्तित्वांत आहेत, कीं ज्यांचा परस्परसंबंध विवाहादि कर्मांत होतो, तें सांगतो. मध्यरेषेच्या म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेस यजुर्वेदाची आपस्तंबी. ऋग्वेदाची आश्वलायनी, सामवेदाचा राणायनी व अथर्ववेदाची पिप्पला या चार शाखा असून, त्या शाखाचें

अध्ययन करणारांत परस्पर यज्ञविवाहसंबंध होतो. नर्मदेच्या उत्तरेस माध्यंदिनी, सांख्यायनी, कौथुमी व शौनकी ह्या चार शाखा अनुक्रमें यजुर्वेद, ऋग्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या असून त्यांचाही परस्पर संबंध (यज्ञ, विवाह इ. कर्मांत) आहे. सह्याद्रिशिखरापासून कृष्णा, तुंगभद्रा व गोदावरी यांचे तीरीं आंध्र देशापर्यंत (तैलंगण) शाकल य आश्वलायन या दोन शाखा आहेत. नर्मदेच्या उत्तरेस गुर्जर देशांत ऋग्वेदच आहे. त्याची तिकडे सांख्यायनी शाखा व कौषीतकी ब्राह्मण आहे. आंध्रापासून दक्षिणदेशांत आग्नेयीकडे असलेल्या देशांत गोदासागरापर्यंत यजुर्वेदाची तैत्तिरीय व आपस्तंबी शाखा आहे. अध्वर्यु, उद्गाता व होता यांचीं कर्में सांगणारीं सूत्रें आहेत. जेथें ज्यांचा परस्पर विवाह व यज्ञसंबंध होतो तेथें त्या सूत्रांचें ज्ञान सफल आहे. सह्याद्रीपासून नैर्ऋत्येस असलेल्या समुद्रापर्यंत परशुरामक्षेत्राचे सन्निध हिरण्यकेशी शाखा आहे. मयूरपर्वतापासून गुजराथच्या सरहद्दीपावेतों मैत्रायणी शाखा असून वायव्यसरहद्दीपर्यंत तिचा प्रसार आहे. अंग (विहार) वंग (बंगाल) कलिंग (ओरिसा) कानीन (गौड) व गुजराथ देशांत वाजसनेय वेदाची माध्यदिनी शाखा आहे. याज्ञवल्क्यानें शुक्ल यजुर्वेदाची जी प्रथम कण्वशाखा तिचा सर्व देशांत प्रसार केला.

भाष्यम् – व्यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्यं यजुर्वेदं पठित्वा शिष्यांश्चकार तच्च भागवते। वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन्। यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहांहो भगवन् कियत्। चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ २ ॥ इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया। विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ३ ॥ देवरातसुतः सोऽपिच्छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ४ ॥ यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मच्छंदांस्यधिगवेषयन्। गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच – 'ॐ नमो भगवते आदित्याय' इत्यारभ्य..........

'अयातयामयजुःकाम उपलरामि' इत्यन्तं तुष्टाव। एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरू-

पधरो हरिः । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७ ॥ यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चचतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ।

भाष्यार्थः – आतां प्रसंगवशात् शुक्लयजुर्वेद कसा उत्पन्न झाला तें सांगतों. व्यासशिष्य वैशंपायनानें निगदाख्य यजुर्वेदाचें अध्ययन करून शिष्य केले. याचें वर्णन पुढीलप्रमाणें श्रीमद्भागवतांत आहे. वैशंपायनाचे 'चरकाध्वर्यु' शिष्य होते. त्यांनीं गुरूची ब्रह्महत्या नष्ट करणारें व्रत केलें. तेव्हां वैशंपायनाचा शिष्य याज्ञवल्क्य गर्वानें पुढें येऊन म्हणाला, 'गुरुजी, हे शिष्य दुबळे आहेत. त्यांच्या व्रताचरणानें काय होणार ? यास्तव तुम्हीं सांगितलेलें हें कठीण व्रत मीच करतों.' ही त्याची गर्वोक्ति ऐकून वैशंपायनास राग आला व तो म्हणाला, 'पुरे तुझा संबंध. तूं येथून चालता हो. माझा शिष्य असून ब्राह्मणाचा अपमान केलास त्या अर्थी माझ्यापाशीं जें शिकलास तें सर्व टाकून दे ! 'याज्ञवल्क्य देवरातमुनीचा पुत्र होता. त्यानें गुरूच्या आज्ञेनुसार तत्काल यजुःसंहिता ओकून टाकली व तो तेथून निघून गेला. तो गेल्यावर ऋषींनीं यजुःसंहितेचीं टाकून दिलेलीं सर्व वचनें पाहिलीं. त्यांच्याविषयीं ऋषींस लोभ वाटला. त्यांनीं तित्तिरी पक्ष्यांचीं रूपें घऊन तीं घेतलीं. त्यामुळें त्या सुंदर तैत्तिरीय शाखा झाल्या. शौनकमुने, याज्ञवल्क्य तेथून गेल्यावर वेदमंत्रांचा शोध करूं लागला. त्याला आपल्या गुरूजवळ नसलेले असे नवीन वेदमंत्र पाहिजे होते. त्यासाठीं त्यानें सूर्याची उपासना केली. याज्ञवल्क्यानें 'हे भगवन् सूर्यनारायणा, तुला नमस्कार असो' असा आरंभ करून पुष्कळ स्तुति केली व शेवटीं म्हणाला, 'मी तुझ्या चरणाला शरण आहें. करितां कोणाच्याही तोंडीं राहून शिळे झाले नाहींत अस नवीन यजुर्मन्त्र मला पाहिजेत.' सूत म्हणाले शौनका, याप्रमाणें याज्ञवल्क्यानें सूर्याचा स्तव केला असतां तो प्रसन्न झाला व त्यानें वाजीचे म्हणजे घोड्याचे रूपानें त्या ऋषीला नवीन असे यजुर्मन्त्र दिले. त्या समर्थ याज्ञवल्क्याला जे यजुर्मन्त्र मिळाले त्यांच्या त्यानें (१५) पंधरा शाखा केल्या. त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा म्हणतात. त्यांचा काण्व, माध्यंदिन इत्यादि कांनीं स्वीकार केला.

भाष्यम् – इत्यादि-ग्रंथपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानंतरं देवरातसुतेन अब्राह्मणत्वभिया स्तुतेन सूर्येण वाजिरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा सन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी संज्ञा :। शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेद्यत्वसंख्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यजूंषि मुनये वृत्तानि। तैर्यजुर्भिरुपरतैः समुनिस्ताः वाजसनीः पञ्चदशशाखा अकरोत्। तस्माच्च मुनेः सकाशात् काण्वमाध्यंदिनादयः अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति।

भाष्यार्थः – वरील ग्रंथाचा विचार करतां यजुर्वेद टाकल्यानंतर देवरातपुत्र याज्ञवल्क्यानें आपणास अब्राह्मणत्व येईल या भीतीनें सूर्याचें स्तवन केले. तेव्हां घोडयाच्या रूपानें 'वाजेभ्य' म्ह. मानेवरच्या केशांपासून वाजेन म्हणजे वेगानें टाकल्या म्हणून त्या शाखांना वाजसनेयी शाखा हें नांव प्राप्त झालें. शाखारण्डत्वदोष टाळण्याच्या निमित्तानें व वेदांची चार ही संख्या संरक्षण व्हावी म्हणून वाजीरूप सूर्याने कधीं कोणास ठाऊक नसलेले म्हणूनच नवीन (अयातयाम) असे यजुर्मन्त्र याज्ञवल्क्यमुनीला दिले. त्या मिळालेल्या मंत्रांनीं त्यानें पंधरा वाजसनेयी शाखा केल्यानंतर काण्व, माध्यंदिन इत्यादीनीं अध्ययन केलें. त्या शाखा पंधरा आहेत.

भाष्यम् – अथ प्रसंगाद्यजुर्वेदस्य शाखाप्रणयनविचार : किंचिदुच्यते। तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः। तथा च विष्णुपुराणे। एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् इति। यज्ञोपयोगित्वरूपयोगात् सर्वोऽपि वेदो यजुर्वेद इत्युच्यते। यजुर्वेदस्य शाखाभेदं सविस्तरमाह – यजुर्वेदतरोः शाखा सप्तविंशं महामुने। वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥ शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज ॥ २ ॥ शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा ऋषिर्योद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति ॥ ३ ॥ तस्य पै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेवं मुनिगणैः समयो यः कुतो द्विज ॥ ४ ॥ वैशंपायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा। स्वस्त्रीयं बालकं सोऽथ पदाघृष्टमघातयत् ॥ ५ ॥ शिष्यानाह स भोः शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विवार्यमिदं तथा ॥ ६ ॥ अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्

॥ ७ ॥

भाष्यार्थः – आतां प्रसंगानें यजुर्वेदशाखेच्या रचनेचा थोडा विचार सांगतों. प्रथम यजुर्वेदच होता; विष्णुपुराणांत एकच यजुर्वेद चार प्रकारांनीं कल्पिला असें म्हटलें आहे. कारण सर्व वेद यज्ञोपयोगी असल्यामुळें त्यांना यजुर्वेद ही संज्ञा होती. आतां यजुर्वेदाचा शाखाभेद सविस्तर सांगतों. व्यासशिष्य वैशंपायनानें यजुर्वेदवृक्षाच्या २७ शाखा केल्या आणि शिष्यांना दिल्या. त्यांनीं अनुक्रमानें त्या ग्रहण केल्या. वैशंपायनशिष्य याज्ञवल्क्य ब्रह्मरातपुत्र असून परम धर्म जाणणारा व गुरुसेवेंत तत्पर असा होता. एके वेळीं सर्व ऋषींनीं विचार करून असें ठरविलें कीं, मेरुपर्वतावर आपला मोठा समाज भरवावा. त्या वेलीं ठरल्याप्रमाणें त्या समाजांत जो ऋषि येणार नाहीं त्याला सात दिवसांतच ब्रह्महत्या घडेल. या नियमाचें एकट्या वैशंपायनानें उल्लंघन केलें. तेव्हां कर्मधर्मसंयोगानें सात दिवसांचे आंतच त्याचा भाचा त्याच्याच पायानें चिरडून मेला व त्यामुळें त्यात ब्रह्महत्या लागली. म्हणून त्यानें आपल्या सर्व शिष्यांना ब्रह्महत्यानाशक व्रत करण्याची आज्ञा केली. तेव्हां याज्ञवल्क्य पुढें येऊन म्हणाला, 'या निस्तेज ब्राह्मणांना व्यर्थ कष्ट देण्यांत काय अर्थ ? मी हें व्रत करतों.

भाष्यम् – ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मच्युतां यत्वयाधीतं मत्तो विप्राधमानक ॥ ८ ॥ निस्तेजसो वदस्येनान् यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममामाज्ञा भंगकारिणा ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ॥ ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ १० ॥ पराशर उवाच। इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥ यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज। जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिर्यास्तु ततः स्मृताः ॥ १२ ॥ ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥ याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ: - गुरु रागावून म्हणाले, 'तूं ब्राह्मणाचा अपमान करणारा आहेस.

कारण या श्रेष्ठ ब्राह्मणांना तूं निस्तेज म्हणतोस तर माझा आज्ञाभंग करणाऱ्या शिष्याचा काय उपयोग ? तेव्हां माझ्यापासून केलेलें अध्ययन टाकून दे !' तेव्हां याज्ञवल्क्य म्हणाला, 'गुरो, मी तुमच्या ठिकाणीं असलेल्या भक्तीनें असें म्हणालों. असें असतां तुम्ही रागावलां तर तुमच्यापासून केलेलें अध्ययन मलाही नको. 'पा-राशर म्हणाले, असें बोलून त्यानें रक्तानें भरलेले असे मूर्तिमन्त यजुर्मन्त्र ओकून टाकलें व तो निघून गेला. याज्ञवल्क्यानें ओकून टाकलेले ते यजुर्मन्त्र ऋषींना ब्रा-ह्मणरूपानें घेणें अनुचित वाटलें म्हणून त्यांनी तित्तिरीपक्ष्यांच्या रूपानें पुनः घेतले म्हणून ते तैत्तिरीय झाले. वैशंपायनानें सांगितलेल्या (याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्त) ज्या शिष्यांनीं ब्रह्महत्यानाशकव्रताचें आचरण केलें ते 'चरकाध्वर्यु' झाले. हे मैत्रेया, नंतर याज्ञवल्क्यानेंही प्राणायामतत्पर होऊन शुद्ध रीतीनें यजुर्मन्त्र (वैशंपायनगु-रूजवळ नसलेले) संपादन करण्याच्या इच्छेनें सूर्याची स्तुति केली.

भाष्यम् – याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तिरमिततेजसे । ऋग्य-जुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः ॥ १७ ॥ इत्यादि । पराशर उवाच इत्यन्तां स्तुतिं कृत्वा । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स्त्र वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह व्रिय-तामभिवाञ्छितम् ॥ १६ ॥ यावल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ : - याज्ञवल्क्य म्हणाला, 'मुक्तीचें द्वार, अमित तेजस्वी व ऋक्यजुः-सामरूपी, यज्ञरूपी सूर्या, तुला नमस्कार असो' इत्यादि पाराशरवचनापर्यंत स्तुति केली. "नमः सवित्रे" इत्यादि श्लोकांनी स्तुति केली असतां सूर्यानें प्रसन्न होऊन घो-ड्याच्या रूपानें 'वर माग' असें म्हटलें. तेव्हां याज्ञवल्क्यानें सूर्यास नमस्कार करून "माझ्या गुरूजवळ नसलेले (अयातयाम) असे यजुर्मन्त्र मला दे' असे म्हटलें.

भाष्यम् – पराशर उवाच - एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अ-यातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ १८ ॥ यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्वि-जोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याता : सूर्योऽश्वः सोऽभवद्यतः ॥ १९ ॥ शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । कण्वाद्यास्तु महाभागा याज्ञवल्क्यप्रवर्तिताः ॥ २०

॥ तद्गुरुर्वैशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदिष्टत्वादिति भावः। वाजिनः समाख्याता वाजिरूपसूर्यप्रोक्तसंहिताध्यायित्वात्। इति वाजसनीयवेदोत्पत्तिः।

भाष्यार्थ: - तेव्हां सूर्यानें व्यासानें वैशंपायनऋषीला न सांगितलेले म्हणून त्यांना ठाऊक नसलेले असे यजुर्मन्त्र दिले. त्या मंत्रांचें अध्ययन करणारे 'वाजी' झाले. कारण ते मंत्र सांगतांना सूर्य घोडा झाला होता. त्या वाजीचे काण्वादि १५ भेद याज्ञवल्क्यानें प्रसिद्ध केले. याप्रमाणें शुक्लयजुर्वेदाची उत्पत्ति झाली.

भाष्यम् – 'काण्वाः माध्यंदिनाः शाफेयाः स्थापायनीयाः कापालाः पौंडरवत्सा आवटिकाः परमावटिका पाराशर्या वैधेया वैणेया औघेया गालवा बैजवाः कात्यायनीयाश्चेति' (पञ्चदश शाखा इत्यर्थः।) 'प्रतिपदमनुपदं, प्रतिपदे अनुपदम् अल्पपदं कर्तव्यमित्यर्थः। छंदः, छंदोरत्नाकरादि। भाषा शब्दपरिभाषा। धर्मः धर्मशास्त्रं मिताक्षरादि। मीमांसा प्रसिद्धा। न्यायस्तर्कः न्यायशब्देन काणादसूत्रम्। तर्कशब्देन गौतमसूत्रम् इति षडुपांगानि। उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम्। सांगलक्षणं सामुद्रिकादि। (यूपलक्षणं छागलक्षणं च यक्षे प्रसिद्धम्)। प्रतिज्ञासूत्रं खण्डत्रयात्मकम्। अनुवाकाध्यायः। वेदशाखापरिज्ञानार्थं चरणव्यूहसूत्रम्। श्राद्धसूत्रं नवखण्डात्मकम्। श्रौतयज्ञार्थं मंडपरचनात्मकं शुल्बसूत्रम्। पार्षदपरिशिष्टसूत्रम्। ऋग्यजुर्निर्णयात्मकम् ऋग्यजुःपरिशिष्टसूत्रम्। इष्टकापूरणपरिशिष्टसूत्रम्। गोत्रप्रवरनिर्णयार्थः प्रवराध्यायः। उक्थशास्त्रपरिशिष्टम्। क्रतुसंख्या। निगमयज्ञपार्श्वं हौत्रक प्रसवोत्थान कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चकम्। यज्ञेषु प्रसिद्धम्। एतानि परिशिष्टानि अष्टादशसंख्याकानि कात्यायनमहर्षिप्रणीतानि।

भाष्यार्थः – काण्व, माध्यंदिन इत्यादि या पंधरा शाखांचीं नांवें आहेत. प्रत्येक उपांगसंज्ञक पदाच्या मागें 'अनु' म्हणजे अल्प पद ठेवावें. उदाहरण, अनुच्छद, अनुभाषा इत्यादि. छंद म्हणजे छंदोरत्नाकर वगैरे. भाषा म्हणजे शब्दपरिभाषा. धर्म म्हणजे मिताक्षरादिधर्मशास्त्र. मीमांसा. पूर्वमीमांसा (जैमिनीकृत १२ अध्याय), न्याय म्हणजे काणादसूत्र. तर्क म्हणजे गौतमसूत्र. अशीं सहा उपांगें आहेत. १. उपज्योतिष म्हणजे ज्योतिःशास्त्र, २. सांगलक्षण म्हणजे सामुद्रिक इत्यादि. (यूप-

लक्षण व छागलक्षण यज्ञांत प्रसिद्ध आहेत.) ३. प्रतिज्ञासूत्र खंड तीन. ४. अनुवाकाध्याय. ५. चरणव्यूह (वेदांच्या शाखांचें ज्ञान होण्यासाठीं) ६. श्राद्धसूत्र नवखंड. ७. श्रौतयज्ञमंडपरचनाकरण्यासाठीं शुल्बसूत्र. ८. पार्षदपरिशिष्टसूत्र ९. ऋग्वेद व यजुर्वेदनिर्णयाकरितां ऋग्यजुः परिशिष्टसूत्र. १०. दृष्टकापुरणपरिशिष्टसूत्र. ११. गोत्रप्रवरनिर्णयार्थ प्रवराध्याय. १२. उक्थशास्त्रपरिशिष्ट. १३. ऋतुसंख्या. १४. निगम, १५. यज्ञपार्श्व, १६. हौत्रक, १७. प्रसवोत्थान व १८. कूर्मलक्षण अशीं अठरा परिशिष्टें कात्यायनमहर्षींनी लिहिलीं आहेत. (हें भाषांतर चौखम्बामुद्रित असलेल्या पाठाप्रमाणें आहे.)

भाष्यम् - द्वे सहस्रे शते न्यूने मंत्रे वाजसनेयके। इत्युक्तमेतत्सकलं सशुक्रियम्। ग्रंथाश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणं च चतुर्गुणम् ॥ वाजसनेयके वेदे नवशताधिकसहस्रमंत्राः इत्यर्थः। सकलम् एतत् सशुक्रियं ('ऋचं वाचं' इति षड्विंशदध्यायोक्तचतुर्विंशदृचात्मकसहितम्। मध्याह्ने शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तः स शुक्लयजुः परिसंख्यात इत्यर्थः। वेदोपक्रमणे चतुर्दशीयुक्तपौर्णिमाग्रहणात् शुक्लयजुः। प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात् कृष्णयजुः इति वा (ऋक्संख्या पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशतिः १९२५ खिलमंत्राः 'अग्निश्च' इति षड्विंशत्यध्यायोक्ताः। यजुःसंख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशतान्यष्टौ सहस्राणि) 'ब्राह्मणं च चतुर्गुणं' वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मणमित्यर्थः। यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाः शाखा दशपञ्च च वाजिनाम् ॥ तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा या कण्वसंज्ञिंका। इति ग्रन्थान्तरे।

भाष्यार्थः – वाजसनेयी वेदांत १९०० (२०००-१००) मंत्र आहेत. ते सर्व सशुक्रिय आहेत. सशुक्रिय म्हणजे शुक्लयजुर्वेदाच्या ३६ व्या अध्यायांत 'ऋचंवाचं' इत्यादि चोबीस ऋचांसहित म्हणजे १९२५ आहेत. त्या वेदास शुक्लयजु म्हणण्याचीं कारणें दोन. माध्याह्नकाली सूर्यानें दिला हें एक व दूसरें त्यांना उपकर्मासाठीं चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमा सांगि तली आहे हें होय. ज्या शाखीयांना उपाकर्मासाठीं प्रतिपदायुक्त : पौर्णिमा घ्यावी असा आदेश आहे ते 'कृष्णयजु' होत. ग्रंथान्तरीं यजुर्वेदरूप वृक्षाच्या शाखा १०१ आहेत. त्यापैकीं वाजीच्या १५ शाखा कल्याणकारक असून

त्या शाखेंत 'कण्वशाखा' प्रथम म्हणजे मुख्य सांगितली आहे.

भाष्यम् – तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति। औख्या खांडिकेयाश्चति। खांडिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति। आपस्तंबी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयीचेति। तेषामध्ययनपरिमाणम्। कांडास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकाश्चतुः॥ चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट्॥ १॥ एकपञ्चाशदधिकाः संख्या पञ्चाशदुच्यते। द्विसहस्रं चैकशतमष्टानवति चाधिका॥ २॥ लक्षैकन्तु द्विनवतिसहस्राणि प्रकीर्तितम्। पदानि नवतिश्चैव तथैवाक्षरमुच्यते॥ ३॥ लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम्। अष्टषष्ट्यधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्॥ ४॥ काण्डा: ७, प्रश्नाः ४४, अनुवाकाः ६५१, पन्नाशी २१९८, पदानि १९२०९०, अक्षराणि २५३८६८। शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च। चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते॥ १॥ इति ब्राह्मणे अष्टौ वाक्यसंख्या १९४८०। इति तैत्तिरीयानिगदवेदाख्यसंख्योक्ता इत्यर्थः।

भाष्यार्थः – तैत्तिरीय शाखेचे भेद दोन. १. औख्य, २. खांडिकेय. खांडिकेयाचे भेद पांच. १. आपस्तंबी, २. बौधायनी, ३. सत्याषाढी, ४. हिरण्यकेशी व ५. औधेयी असे आहेत. त्यांचें अध्ययनाचें परिमाण पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. कांड ७, प्रश्न ४४, अनुवाक ६५१, पन्नासा २१९८, पदें १९२०९०, अक्षरें २५३८६८. ब्राह्मणग्रंथांतील आठ आठ वाक्यांची संख्या १९४८०. याप्रमाणें तैत्तिरीय शाखेच्या 'निगद' वेदाची संख्या सांगितली.

भाष्यम् – मन्त्रब्राह्मणयोवेदास्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः॥ मंत्रश्च ब्राह्मणं च मंत्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोः वेद इति संज्ञा। तदुक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद नामधेयम्' इत्यृक्शाखीयप्रातिशाख्यभाष्यकारेणोव्वटेन आपस्तंबीय सामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्दिना धूर्तस्वामिना च। तचा च सति मंत्रो नाम संहितामंत्रः। तादृङ्मन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदग्रे, ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति स मंत्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं पठ्यते इत्यर्थः। एतादृशपठनं शाखायाः अध्य-

यनं स यजर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति। तथाहि संपश्यामि "प्रजाऽअह-मिहप्रजासोमानवीः" इति संहितामंत्रः ॥ एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेव तदग्रे एव संपश्यामि – "प्रजा अहमित्याह यावन्त एवेति" ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह – "इमामगृभ्णनशनामृतस्यपूर्व आयुषिविदथेषु" इति संहितामंत्रः। एतस्यैव ब्राह्मणं संहितायामेव तदग्रे एव संहितारूपेण वर्तते तत्कथम्? इत्यपेक्षायामाह "इमामगृ-भ्णरशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति ब्राह्मणम्। अनेयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनं "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" इति त्रिगुणत्वेन पठनं भवति। एते त्रि-गुणाः कस्यामपि शाखायां न भवन्ति किन्तु गाथासंग्रंथत्वात्। एवमन्यानि बहूनि वाक्यानि सन्ति। अतः कारणात् अन्यानि शाखान्तराणि स्मृतानि। तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति। एतेषां शुक्लकृष्णयजुषां पठनं प्रवचनीयाः प्रतिवचनत्वेन च समा-प्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ : - यजुर्वेदाचें लक्षण संहितामंत्र व ब्राह्मणमिश्रित जों वेद तोच कृष्ण यजुर्वेद मुख्य होय. इतर शुक्लयजुर्वेदादि शाखा होत 'मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' असें ऋक्शाखीय प्रातिशाख्यभाष्यकार उवटाचार्य आपस्तंबसूत्रभाष्यकार कपर्दी व धूर्तस्वामी यांनीं वेदांचे वर में लक्षण सांगितलें आहे त्याचें विवरण पुढीलप्रमाणें केलें आहे. मंत्र म्हणजे संहितामन्त्र आणि तशा मंत्ररूपसंहितेमध्येंच त्याच्याच पुढें त्याचा ब्राह्मण म्हणजे त्या मंत्राचा कर्मामध्यें विनियोग सांगणारें वचन या दोहोंचें संहिता, पद व क्रमरूपानें त्रिगुणपठन म्हणजे अध्ययन ज्या शाखेंत आहे तिला मु-ख्य यजुर्वेद असें नांव आहे. अशा प्रकारचें अध्ययन फक्त तैत्तिरीय शाखेंतच आहे. त्याचें उदाहरण 'प्रजाअहमिहप्रजासो मानवीः' हा संहितामंत्र. त्यापुढेंच त्या मं-त्राचा विनियोग सांगणारा ब्राह्मण 'प्रजाअहमित्याह' हा आहे. या उभयांचें संहिता, पद, क्रम या रीतीनें जें पठन तें त्रिगुणपठन होतें. अशाच रीतीचें दुसरे उदाहरण सांगतों – "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्यपूर्व आयुषि विदथेषु" हा संहितामंत्र व त्यापुढें संहिततच संहितारूपानें ब्राह्मण सांगितला आहे. तो कसा अशी आकांक्षा उत्पन्न

होईल म्हणून सांगतों. "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" हा ब्राह्मण दिला आहे. तात्पर्य, संहिता व ब्राह्मण या उभतांचेंही त्रिगुणत्वानें म्हणजे उदात्त, अनुदात्त, स्वरित या स्वरांत पठन हे त्रिगुण कोणत्याही शाखेंत नाहींत; कारण इतर शाखांचे ब्राह्मणादि ग्रंथ गाथारूप आहेत म्हणून त्या शाखा होत. या शुक्ल व कृष्ण यजुर्मन्त्रांचें अध्ययन प्रतिवचनीयत्वानें आर्षीपाठानेंच समाप्त होतें हा इत्यर्थ होय. उदाहणार्थ अग्नये नु ब्रह्मन्नपः प्रणेष्याभि ब्रूउहि हा प्रैष व अग्निवृत्त्राणिजंघनत् ॐ प्रणय हें प्रतिवचन हे दोन्ही आर्षीपाठ होत.

भाष्यम् – अन्यान्यपि पुराणवाक्यानि संगृहीतानि - अग्निमीडे नमस्तुभ्यं इषत्वोर्जे लसत्तनुः । अग्न आयाहि वीतये शंनो देवीस्वरूपवान् ॥ १ ॥ इषेत्वोर्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च । नभश्च पूर्णिमा सूर्य-उदयव्यापिनी तथा ॥ २ ॥ संगृह्यमाणश्च यो वेदं प्रतिवर्षे व्रतं चरेत् । यातयामनिवृत्त्यर्थं छंदस्य च विशेषतः ॥ ३ ॥ तस्योष्णिक् छंदलोमेषु गायत्री च त्वचा स्मृता । मांसेषु त्रिष्टुभं विद्यात् अनुष्टुप् रुधिरः स्मृतः ॥ ४ ॥ अस्थिषु जगती चैव मज्जा पंक्तिरेव च । प्राणेषु बृहती छंदो यजुर्वेदस्य लक्षणम् ॥ ५ ॥ एतदर्थे ऐतरेयश्रुतिः "शुक्लकृष्णकनीनिकेति" स यदि ह वाऽपि मृषा वदति य एवमेतं छंदसां छंदस्त्वं वेद "इत्यन्तम् ।

भाष्यार्थः – दुसरीं संग्रहित केलेलीं पुराणवचनें अशी आहेत. 'अग्निमीडे', 'इषेत्वोर्जे', 'अग्न आयाहि', 'शंनोदेवी' अशी चार वेदांची प्रतीकें देऊन तो वेद स्वरूपवान् आहे, इतकेंच नव्हे तर तो 'लसत्तनुः' शोभिवंत शरीर धारण करणारा आहे. 'इषेत्वोर्जे' हा यजुर्वेदशब्द पुरुषवाचकच होय. यजुर्वेदाच्या 'यातयाम' निवृत्तिसाठीं या वेदाचा संग्रह करणाऱ्यानें प्रतिवर्षी श्रावणमास उदयव्यापिपूर्णिमा या दिवशीं व्रत (उपाकर्म) करावें. या वेदपुरुषाचें लक्षण पुढीलप्रमाणें आहे. त्याचे लोम (सर्व शरीरावर असणारी लव) उष्णिक् छंद, त्वचा गायत्रीछंद, मांस त्रिष्टुभ्, अनुष्टुप् रक्त, अस्थि जगती, मज्जा पंक्तिछंद, प्राणाचे ठिकाणीं बृहतीछंद आहे. याविषयीं ऐतरेय श्रुति आहे. 'शुक्लकृष्णकनीनिकेति' ।

भाष्यम् – पुण्याहवाचनें मंत्रान् प्रोक्षणे कंकणस्य च । सभायां ब्रह्मयज्ञे च इषे-

त्वोर्जे यजुः पठेत् ॥ १ ॥ शांखायनो ब्रह्मयज्ञे इषेत्वोर्जे यजुः स्मरेत्। श्रोते स्मार्ते च पूर्ते च सर्वकर्मसु योजितः ॥ २ ॥ ऋग्यजुः सामाथर्वांश्च सभायां कुण्डमण्डपे। ब्रह्मयज्ञे प्रतिसरे पठेद्वै स्वस्तिवाचने ॥ ३ ॥ अन्यत्र समुदायश्च प्रायःश्चित्तसभासु ते। यजुर्वेदोपनिषदि मंत्राः शाकलकाः स्मृताः ॥ ४ ॥ उपदिष्टाः शौनकेन आत्म-शिष्याय शाकले। तेषां शाकलमंत्राणां यजुःसंज्ञा इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य यजुःखण्डस्य वै मया। विस्तारिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः ॥ १ ॥ इति चर-णव्यूहे द्वितीयखण्डव्याख्या समाप्ता। इति द्वितीयः यजुर्वेदखण्डः समाप्तः ॥

भष्यार्थः – पुण्याहवाचन, कंकणप्रोक्षण, सभा व ब्रह्मयज्ञ यांमध्यें "इषेत्वोर्जे" यजु म्हणावा. शांखायनानें ब्रह्मयज्ञांत 'इषेत्वोर्जे' या यजूचें स्मरण करावें. याला श्रौत, स्मार्त, पूर्त इत्यादि कर्मांत त्याचाच विनियोग सांगितला आहे. ऋक, यजु, साम व अथर्ववेदाचे सभा, कुण्डमंडप, ब्रह्मयज्ञ, प्रतिसरबन्ध, पुण्याहवाचन व इ-तरत्र प्रायश्चित्त वगैरे कर्मांत म्हणावयाचे मंत्र यजुर्वेदाच्या उपनिषदांत सांगितलेले आहेत. म्हणून त्या शाकलमंत्रांना "यजु" असें. नांव दिलें आहे. तात्पर्य, ज्या ज्या वेदांत शाकलमंत्र असतील ते 'यजुःसंज्ञक' होत. या प्रमाणें चरणव्यूहाच्या दुसऱ्या खण्डाचें महीदासानें यथाशुद्धि विश्वेश्वरकृपेनें विवरण केलें आहे.

याप्रमाणें चरणव्यूहग्रंथांतील दुसऱ्या खंडाचें महीदासाच्या भाष्यासह भा-षांतर समाप्त झालें.

चरणव्यूहप्रथमभागस्तृतीयखण्डः

सामवेदवर्णनम्

भाष्यम् – अथ तृतीयखण्डो व्याख्यायते ॥

मूलसूत्रम् – सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्ननध्यायेष्वधीयावास्ते शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः शेषान् प्रवक्ष्यामि ।

भाष्यम् – सामवेदस्येति किलेति । प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसन् । सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः "अनध्यायेष्वधीयाना म्रियन्ते विद्युता खलु" इति । शेषान् शाखापाठकान् वक्ष्यामः ॥

भाष्यार्थः – आतां चरणव्यूहाच्या तिसऱ्या खंडाचें व्याख्यान करतों. सामवेदाचे १००० भेद होते. त्यांपैकीं अनन्यायदिवशीं जे अध्ययन करणारे होते त्यांना इन्द्रानें आपल्या वज्रानें नष्ट केलें. 'अनध्यायदिवशी जे अध्ययन करणारे असतात ते विजेनें नाश पायतात असें पुराणवचन आहे. आतां उर्वरित शाखापाठक कोणते ते सांगतों. **मूलमूत्रम् – आसुरायणीया, वासुरायणीया, वार्तान्तरेयाः, प्राञ्जलऋग्वैनविधाः, प्राचीनयोग्याः राणायनीयाश्चेति । राणा यनीयानां नवभेदा भवन्ति । राणायनीयाः, शाठ्यायनीया, सात्यमुद्गलाः, खल्वलाः, महाखल्वलाः, लांगलाः, कोथुमाः, गौतमाः, जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् ।**

भाष्यार्थः - १. आसुरायणीय, २. वासुरायणीय, ३. वार्तान्तरेय, ४. प्रांजल ऋग्वैनविध, ५. प्राचीनयोग्य, ६. राणायनीय. त्यांत राणायनीय शाखेचे नऊ भेद आहेत. त्यांची नांवें १. राणायनीय, २.शाळ्यायनीय, ३. सात्यमुद्गल, ४. खल्वल, ५. महाखल्वल, ६. लांगल, ७. कौथुम, ८. गौतम व ९. जैमिनीय. त्यांचे अध्ययन.

मूलसूत्रम् – अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि

दशभिर्दशसप्तसु वालखिल्यकम् ॥ १ ॥ ससुपर्णं प्रेक्ष्यमेतत्सामगणं स्मृतम् ॥ प्रकारान्तरेण आह तत्र राणायनीयानां सप्तभेदा भवन्ति। १. राणायनीयाः, २. सात्यमुग्राः, ३. कालेयाः ४. महाकालेयाः, ५. लांगलायनाः, ६. शार्दूलाः, ७. कौथुमाश्चेति। तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति। १ कौथुमाः, २. आसुरायगाः, ३. वातायनाः ४. प्रांजलिर्वैनमृतः ५. प्राचीनयोग्याः, ६. नैगमीया इति। तेषां कौथुमादीनाम् अध्ययनम्। अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम्। ऐन्द्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगाः। तान्यधीत्य चण्डात्प्रचण्डतरो भवति। शिष्टान्यधीत्य शिष्टाविंशतिको भवति। तत्र केचित् ऋक्तंत्रं सामतंत्रं संज्ञा धातुलक्षणमिति विधीयन्ते। अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश। अष्टौ शतानि नवति दशतिर्वालखिल्यकम्। सरहस्यं ससुपर्णप्रेक्ष्यं तत् सामदर्पणम्। सारण्यकानि सौर्याण्येतत्सामगणं स्मृतम्।। ३ ॥

भाष्यम् – अशीतिशतम् आग्नेयं १८०, पावमानं चतुःशतं १०४, ऐन्द्रन्तु २६ षड्विंशति, यानि गायन्ति सामगाः तानि सूक्तान्यधीत्य चण्डादुत्कृष्टात् ते चण्ड-तरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अधीत्य पठित्वा शिष्टाऽऽविंशतिको भवति। शिष्टान् प्रामाणिकान् आविंशति शिष्टेषु वा शिष्टभागाः प्रवेशयोग्याः शि-ष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः। तत्र सूक्तेषु केचित् मंत्रतंत्रा इति मंत्राश्चतुर्धा विधीयन्ते। तदाहाचार्य: ऋक्तन्त्रं, सामतंत्रं संज्ञालक्षणं, धातुल-क्षणमिति। इदानीं सामसंख्यामाह। "अष्टौ सामसहस्राणि" इत्यस्यार्थो अंकतो ज्ञातव्य ८८१४।

भाष्यार्थ : - ८८१४ साममंत्र, याशिवाय अन्य सुपर्णप्रेक्ष्य व वालाखिल्य मिळून ९७० मंत्र आहेत. दुसऱ्या प्रकारें राणायनीयाचे ७ भेद. त्यांचीं नांवें – १. राणाय-नीय, २. सात्यमुग्र, ३. कालेय, ४. महाकालेय, ५. लांगल, ६. शार्दूल, ७. कौथुम ; त्यांत पुन्हां कौथुमशाखेचे सहाभेद. त्याचीं नांवें १. कौथुम, २. आसुरायणीय, ३. वातायन, ४. प्रांजलवैनभृत, ५. प्राचीनयोग्य व ६. नैगमीय. त्या कौथुमादि शाखां-चें अध्ययन १८० अग्निसूक्तें, १०४ पवमानसूक्तें, २६ इंद्रसूक्तें. या सर्वांना सामगण

अशी संज्ञा आहे. त्या सूक्तांचें अध्ययन करणारे अत्युत्कृष्ट होतात. याहून नि-राळ्या शिल्लक राहिलेल्या सूक्तांचे अध्ययन करणारा शिष्टाऽऽविंशतिक म्हणजे सर्वश्रेष्ठ होतो. त्या पूर्वोक्त सूक्तांत कांहीं मंत्रतंत्र आहेत. त्यांचे प्रकार - १. ऋक्तन्त्र, २. सामतंत्र, ३. संज्ञालक्षण, ४. धातुलक्षण. आतां सामसंख्या सांगतों.

भाष्यम् – अन्यशाखासंख्यामाह 'नवतीति' सुपर्णप्रेक्ष्यः कश्चित् शाखा-भेदः तेन सहवर्तमानः ससुपर्णप्रेक्ष्यः सुपर्णप्रेक्ष्येण सहितः वालखिल्यः शाखा-भेदो नवतिः नवतिसंख्याकाः दशतयः यस्मिन् स नवति दशतिः ॥ दशति-रिति दशसंख्या-संज्ञा । दशगुणानवतिरित्यर्थः अङ्कतः अपि ९०० । (सारण्यकानि, आरण्य-केनोपनिषद्भागेन सह वर्तमानानि सौर्याणि सूर्यदैवत्यानि सूक्तानि । तत्र वालखिल्यशाखायामेव आरण्यकं सूर्यसूक्तं सुपर्णप्रेक्षवालखिल्यसूक्तानि मिलित्वा नवशतानीत्यर्थः । निगमयति एतत्पूर्वोक्तसामसमूहः स्मृतं कथितम् । गणशब्दस्य क्लीबत्वं छांदसम् । आसां षोडशशाखानां मध्ये तिस्रः शाखा विद्यन्ते । तासु गुर्जर-देशे कौथुमी प्रसिद्धा । कर्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा । महाराष्ट्रदेशे राणायनी प्रसिद्धा । अष्टौ सामसहस्राणि छंदोगार्चिकसंहिता । गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥ अष्टौ शतानि ज्ञेयानि दशोत्तरस्तथैव च । ब्राह्मणं चोपनिषदं सहस्रत्रितयं तथा ॥ २ ॥ आसां शाखानामध्यापकाचार्यास्त्रयोदशसंख्याकाः । ते यथा –

भाष्यार्थ : - अन्य शाखेची अध्ययनसंख्या सांगतों. सुपर्णप्रेक्ष्य म्हणून एक शाखाभेद आहे. त्यासह वालखिल्यशाखाभेदाच्या मंत्रांची संख्या 'नवतिदशति ९००' होय. नवति म्हणजे नव्वद ९०, दशति म्हणजे दशकड्या आहेत. ज्याम-ध्यें ती नवतिदशति ९०० होय ; किंवा दुसरा अर्थ 'दशति' ही दहा संख्येची संज्ञा आहे. म्हणून दहा या संख्येनें गुणलेली नवति म्हणजे नव्वद ही संख्या म्हणजे ९०० होय. "सारण्यकानि सौर्याणि" यांचा अर्थ आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भाग. त्यासह सौर्याणि म्हणजे सूर्यदेवताक सूक्तें. (सुपर्णप्रेक्ष्य व वालखिल्य या दोन शाखांपैकीं वालखिल्यशाखेंतच आरण्यक म्हणजे उपनिषद्भांग व सूर्यसूक्तें आहेत.) तात्पर्य, सुपर्णप्रेक्ष्य आणि वालखिल्य मिळून ९०० ही संख्या आहे. हा पूर्वी सांगितलेला

सामसमूह आहे असें म्हटलें आहे. गण शब्दाचें (गणं) असें नपुंसकरूप वैदिक आहे असें समजावें. वरील सामवेदाच्या सोळा शाखांपैकीं तीनच विद्यमान आहेत. गुजराथेंत कौथुमी, कर्नाटकांत जैमिनी, महाराष्ट्रदेशांत राणायणी. या शाखांचें अध्ययन आर्चिकसंहिता ८००० मंत्र त्यांचे सामगानमंत्र १४८१० आणि ब्राह्मण-उपनिषद्भाग मिळून ३०००.. ग्रन्थसंख्या आहे. या शाखांचे अध्यापकाचार्य तेरा आहेत. ते असे—

भाष्यम् – राणायनी सात्यमुग्री दुर्वासा अथ भागरिः। आरुडो गोर्गुजवीभंगवानैपमन्यवः ॥ १ ॥ दारालो गार्ग्यसावर्णी आर्षगण्यश्च ते दश। कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश ॥ २ ॥ इत्येते सामगाचार्याः स्वति कुर्वन्ति तर्पिताः ॥ इति।

भाष्यार्थः - १. राणायनी, २. सात्यमुग्री, ३. दुर्वासा, ४. भागुरि, ५. भारुडि, ६. गोर्गुजवी, ७. भगवानौपमन्यु, ८. दाराल, ९. गार्ग्यसावर्णि, १०. वार्षगण्य, ११. कुथुमी, १२. शालिहोत्र, १३. जैमिनि. ह्यांचें ब्रह्मयज्ञांत तर्पण केलें असतां ते संतुष्ट होऊन कल्याण करतात.

भाष्यम् – अन्येऽपि भागवतद्वादशस्कंधसप्तमाध्याये पञ्चसप्ततिपद्यमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यन्तोक्ताः सामवेदप्रवर्तकास्ते यथा। जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनेः। सुमन्वांस्तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥ सुकर्मापि च तच्छिष्य: सामवेदतरोर्महान्। सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ॥ ७६ ॥ हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्यंजिश्च सुकर्मणः। शिष्यो जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन् पञ्चशतानि च। पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापि तांश्चोदीच्यान् प्रचक्षते ॥ ७८ ॥ लौगाक्षिर्लांगलिः कुल्यः कुशीद: कुक्षिरेव च। पौष्यंजिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिताः। शिष्य ऊंचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥ भागवत द्वादश स्कं. अ. ७. अस्यार्थः सामगस्य जैमिनेः पुत्रः सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वान् नाम सुमन्तु-सुमन्वभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमणैकै-

कां प्राह। (७५) सुकर्माऽपि जैमिनेः शिष्यो महानाति प्रज्ञावान् सामवेदाख्यतरा: साम्नां सहस्रसंहितारूपं भेदं चक्रे। (७६) कोसलपुत्रः हिरण्यनाभश्च मामय पौष्यंजिश्च सुकर्मणः शिष्यौ सामशास्त्रां जगृहतुः। अन्यः आवत्यः उदीच्यश्च साम्नां शाखा जगृहतुः ॥ पौष्यंज्यावन्स्ययो श्चापि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन्। (७७।७८) तेषां समुदितानां नामानि लौगाक्षिरित्यादीनि। पौष्यञ्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयो साम्नां शतं संहिता जगृहुः। हिरण्यनाभस्य शिष्यो नाम्ना कृतश्च चतुर्विंशतिसंहिताः स्वशिष्येभ्य ऊचे। शेषा अन्या: संहिता आत्मज्ञानवानावन्त्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचे इत्यर्थः ॥ व्याख्या चरणव्यूहस्य सामखण्डस्य वै मया। विस्तारिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः। इति चरणव्यूहे तृतीयखण्डव्याख्या समाता। इति तृतीयः सामखण्डः समाप्तः।

भाष्यार्थः – दुसरेही सामवेदप्रवर्तक आचार्य भागवत द्वादशस्कंध अध्याय सातमध्यें ७५ श्लोकापासून अध्यायसमाप्तिपर्यंत सांगितलेले आहेत. ते असे - सामगायक जैमिनी, त्याचा पुत्र सुमन्तु, त्या सुमन्तूचा पुत्र सुमन्वान्, या दोन पुत्रपौत्रांनीं क्रमानें एक एक संहिता घेतली. त्या जैमिनीचा अतिबुद्धिमान् शिष्य सुकर्मा यानें सामवेदवृक्षाच्या सामांचे १००० भेद केले. सुकर्मांचे शिष्य दोन. कोसलपुत्र हिरण्यनाभ आणि पौष्यंजि. ह्यानीं त्या सामशाखेचा अभ्यास केला. दुसरा आवन्त्य व उदीच्य यांनींही स्या सामशाखा घेतल्या. आवन्त्य व पौष्यंजि ह्यांचे ५०० शिष्य होते. पोष्यंजीच्या शिष्यांत लौगाक्ष्यादिक (लौगाक्षि, लांगल, कुल्य, कुमीद व कुक्षि) शिष्यांनीं प्रत्येकीं १००-१०० संहितांचा अभ्यास केला. हिरण्यनाभशिष्य कृत नांवाचा होता. त्यानें आपल्या शिष्यांना २४ संहिता पढविल्या. उरलेल्या सामवेदाच्या दुसऱ्या संहिता आवन्त्यानें आपल्या इतर शिष्यांना शिकविल्या.

याप्रमाणें चरणव्यूहांतील तिसऱ्या खंडाचें व्याख्येसह भाषांतर समाप्त झालें.

चरणव्यूहचतुर्थखण्डः

अथर्ववेदवर्णनम्

मूलसूत्रम् – अथर्ववेदस्येति – 'अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति, नव शाखा भवन्तीत्यर्थः। पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी, चारणविद्याश्चेति।

भाष्यम् – तानाह पैप्पला, दान्ता, प्रदान्ता, औता, जाबाला, शौनका, ब्रह्मपलाशा, कुनखीवेददर्शी चारणविद्याश्चेति।

मूलसूत्रम् – 'तेषामध्ययनं, (द्वादशैव सहस्राणि) पञ्चकल्पानि भवन्ति, कल्पे कल्पे पञ्चशतानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पश्चेति।

भाष्यम् – तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मंत्राणाम्। कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति। यत्र बहुवचनं ते बहवः। यत्र एकवचनं स एकः। तेषामध्ययनं शाखया उच्यते। द्वादशसहस्राणि मंत्राणां कीदृशानि। एकस्मिन् कल्पे कल्पे पञ्चशतानि मंत्राणाम्। कल्पानाह – नक्षत्रकल्पः विधानकल्पः विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शांतिकल्पः। इति पञ्च कल्पाः।

भाष्यार्थः – अथर्ववेदाचे नवभेद म्हणजे नवशाखा आहेत. त्यांचीं नविं मूळांत व भाष्यांत स्पष्टच आहेत. त्यांचें अध्ययन १२००० मन्त्र आणि पांच कल्प आहेत. प्रत्येक कल्पांत ५०० मंत्र आहेत. कल्पांचीं नांव - १. नक्षत्रकल्प, २. विधानकल्प, ३. विधिविधानकल्प, ४. संहिताकल्प व ५. शांतिकल्प.

मूलसूत्रम् – सर्वेषामेव वेदानाम् उपवेदा भवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भ-

गवान् व्यासः स्कंदो वा ।

भाष्यम् – तत्र वेदानां चत्वार उपवेदा भवन्ति । यथा ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः सङ्गीतशास्त्रम् । अथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं नीतिशास्त्रं, शस्त्रशास्त्रं, विश्वकर्मादिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान् व्यासः स्कंदः कुमारोवाऽह ।

भाष्यार्थः - सर्वच वेदांचे उपवेद आहेत. ऋग्वेदाचा उपवेद आयुर्वेद म्हणजे चिकित्साशास्त्र, यजुर्वेदाचा उपवेद धनुर्वेद म्हणजे युद्धशास्त्र. सामवेदाचा उपवेद गान्धर्ववेद म्हणजे गायनशास्त्र. अथर्ववेदाचा उपवेद अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, शस्त्रशास्त्र व विश्वकर्म्यानें रचलेलें शिल्पशास्त्र हे होत. याप्रमाणें भगवान् वेदव्यास किंवा कुमार (कार्तिकेय) यानें सांगितलें आहे.

मूलसूत्रम् – य इमे चत्वारस्तषाम् एकैकस्य कीदृशं रूपं वर्णवेधोच्यते ।

भाष्यम् – य इमे चत्वारो वेदा उक्ताः तेषां मध्ये एकैकस्य कीदृशं रूपं आकारः तत्तद्वर्णं सितालितादि विद्या प्रकारश्चोच्यते ।

अर्थ : - वर जे चार वेद सांगितले त्यांपैकीं एकेकाचें स्वरूप आकार, वर्ण, विधा म्हणजे प्रकार कसा आहे तो सांगतों. (ह्यापुढें सर्व गोष्टी उपासनेसाठीं सांगितल्या आहेत.)

मूलसूत्रम् – ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चि ते केशश्मश्रुः श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तीः पञ्चयजुर्वेदः पिंगाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा प्रादेशमात्रः षड्दीर्घत्वेन, सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयन आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रः अथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डः कामरूपी विश्वकर्ता क्षुद्रकर्मा स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णो वर्णन दशारत्निमात्रः

भाष्यम् – तत्रादौ ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः पद्मपत्रं कमलदलं तद्वदक्षिणी नेत्रे यस्य सः । सुविभक्तग्रीवः रेखात्रयांकिता ग्रीवा यस्य सः । कुञ्चितकेशश्मश्रुः कुञ्चिता वलीमन्तः केशाः शिरसिजा : श्मश्रूणि मुखरोमाणि यस्य सः । श्वेतवर्णो

वर्णन। श्वेतः वर्णो यस्य सः कीर्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तयः पञ्च साकल्येन पञ्चवितस्तयो भवन्ति। ह्येतत्प्रमाणमृग्वेदस्य कीर्तितमुक्तं वितस्तिशब्दो द्वादशांगुळात्मकः। सार्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ: - 'ऋग्वेदाचें स्वरूप सांगतों. कमलासारस्वे डोळे, तीन रेखायुक्त मान, कुरळे केंस व श्मश्रु, श्वेतवर्ण म्हणजे पांढराशुभ्र वर्ण, पांच वीति देहाची उंची, (१२ अंशुलें म्हणजे वीत हें प्रमाण धरून मोजलें तर उंचीचें प्रमाण अडीच हात असा तात्पर्यार्थ.)

भाष्यम् – यजुर्वेदस्वरूपमाह - यजुर्वेदः पिंगाक्षः, पिङ्गे पीते अक्षिणी यस्य सः। कृशमध्यस्थलगलकपोलः कृशं मध्ये कटिप्रदेशे यस्य सः। स्थूलो गलकपोलौ यस्य सः। ताम्रवर्णः ताम्रवत् आचरितो रक्तो वर्णो यस्य सः। यद्वा कृष्णो वर्णो यस्य सः। दीर्घत्वेनोच्चत्वेन षट् प्रादेशमात्रं प्रमाणं यस्य सः। प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या इत्यभिधानोक्तेः। अंगुष्ठप्रदेशिन्योर्विहितत्वात् प्रमाणप्रादेशाः दशांगुलः। तादृशाः षट् प्रादेशः प्रमाणं षष्ठ्यङ्गलं सार्धहस्तद्वयमित्यर्थः ॥ सामवेदस्वरूपमाह - सामवेदो नित्यं स्रग्वी स्रजो माला यस्य सन्तीति स्रग्वी। 'अस्मायामेधास्रजोविनिः' (अष्टा० ५ पा. २ सू. १२१) इति सूत्राद्विनिप्रत्ययः। नित्यं पुष्पमालाधारी। 'सुप्रयतः' यमनियमवान्। 'शुविवासाः' शुचि शुद्धं वासो वस्त्रं यस्य सः शुद्धवस्त्रधारी। शमः शांतिरस्यास्तीति शमी शांतमनाः। दान्तो नियतबाह्यन्द्रियः। बृहन्महच्छरीरं यस्य सः। शमीतरोर्दण्डो यस्य सः शमीदण्डी। कातरेऽल्पे अक्षिणी द्वे नेत्रे यस्य सः। काञ्चननयनो वा। आदित्यस्य भानोर्वर्ण इव वर्णो यस्य सः। श्वेतवर्णो वा। नवारत्निप्रमाणं यस्य सः। सार्धचतुष्टयहस्तदीर्घः इत्यर्थः। अथर्ववेदस्वरूपमाह - तीक्ष्णः उग्रः। प्रचण्डः क्रोधो। कामरूपी कामेन रूपाणि यस्य सः स्वेच्छारूपधारी। विश्वस्य आत्मा जीवनम्। विश्वस्य कर्ता स्रष्टा च उपनिषद्बाहुल्यात्। क्षुद्रकर्मा क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः अभिचारकृत्याप्रयोजकमंत्रबाहुल्यात्। स्वशाखाध्यायी अथर्वणि विशेषः प्राज्ञश्च। महानीलोत्पलवर्णो वर्णेन श्यामकमलमिव वर्णो यस्य स श्यामसुंदरः। दश अरत्नयः अकनिष्ठिकहस्ताः प्रमाणं यस्य

पञ्चहस्तप्रमाणम् इत्यर्थः ।

भाष्यार्थ : - यजुर्वेदाचें स्वरूप सांगतों. घारे डोळे, मध्यभाग कृश, गळा व गाल मोठे (स्थूल) लाल रंग किंवा काळा रंग (यजुर्वेदाचे शुक्ल व कृष्ण असे दोन भेद मानले आहेत त्यामुळें) उंची सहा प्रादेश, प्रादेश म्हणजे दहा अंगुलें. तसे सहा प्रादेश म्हणजे ६० अंगुलें म्हणजे अडीच हात समजावी. अंगठा व तर्जनी जमिनीवर पसरले असतां त्यांच्यामधील अंतरास प्रादेश अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. वरील अंतर १० अंगुलें असतें.

सामवेदाचें स्वरूप सांगतों. सामवेद नित्यपुष्पमालाधारी, यमनियम आचरणारा, शुद्ध वस्त्र परिधान करणारा, शांत मनाचा, बाह्येन्द्रियनिग्रही, स्थूलशरीरी, शमीवृक्षाचा दण्ड ज्याच्या हातांत आहे. असा, सुवर्णाप्रमाणं डोळे आहेत ज्याचे असा, शुभ्रवर्णी अथवा सूर्याच्या वर्णाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे असा, उंची नवारात्नि म्हणजे साडेचार हात.

अथर्ववेदाचें स्वरूप सांगतों. उग्र, रागीट, स्वेच्छारूपधारी, विश्वाचें जीवन, विश्वाची उत्पत्ति करणारा, हलकट कामें करणारा, (कारण या वेदांत अभिचारकृत्याचे म्हणजे जारणमारणउच्चाटन' इत्यादि मंत्र पुष्कळ' आहेत.) स्वशाखेचें अध्ययन करणारा, प्राज्ञ व नीलकमलाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे म्हणजे श्यामसुंदर. उंची दहा अरत्नि म्हणजे पांच हात.

भाष्यम् – अथ वेदानां गोत्रदेवताछंदांस्याह - ऋग्वेदस्य आत्रेयसगोत्रम् । आत्रेयाः सगोत्राः समानगोत्रा यस्य तत् । अत्रिगोत्र ऋग्वेद इत्यर्थः । सोमदैवत्यं सोमः देवता यस्य तत् । गायत्री छंदो यस्य तत् । एवम् अग्रेऽपि व्याख्यातव्यम् । अथ यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रम् इंद्रदेवत्यं त्रिष्टुप छंदः । अथ सामवेदस्य भारद्वाजगोत्र रुद्रदेवत्यं जगतीछंदः । अथर्ववेदस्य वैतानसगोत्रं ब्रह्मदैवत्यम् अनुष्टुप् छंदः ॥ १ ॥ इति चरणव्यूहे चतुर्थखण्डव्याख्या समाप्ता ॥ इति चतुर्थः अथर्ववेदखण्डः समाप्तः ॥

भाष्यार्थ : - प्रत्येक वेदाचें गोत्र, देवता व छंद सांगतों. १. ऋग्वेद, अग्निगोत्र,

सोमदेवता, गायत्रीछंद. २. यजुर्वेद-काश्यपगोत्र, इंद्रदेवता, त्रिष्टुप्छंद, ३. सामवेद-भारद्वाजगोत्र, रुद्रदेवता, जगतीछंद. ४. अथववेद-वैतानस (वैजान) गोत्र ; ब्रह्मादेवता, अनुष्टुप्छंद. याप्रमाणें चरणव्यूहग्रंथांतील चवथ्या खण्डाचें भाष्यासह भाषांतर पूर्ण झाले.

फलस्तुतिखण्डः पञ्चमखण्डः

मूलम् – य इदं वेदानां नामरूपगोत्रप्रमाणच्छन्दो दैवतवर्णं वर्णयति। अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते जन्म जन्म वेदपारगो भवत्यव्रती व्रती भवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति। नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

भाष्यम् – अथ चतुर्वेदस्य फलस्तुतिमाह - य इदमिति। यः पुमानिदं वेदानां नाम रूपं गोत्रं प्रमाणं छंदो दैवत्यं वर्णं वर्णयति ॥ नामादीनां द्वंद्वैकवद्भावः १ नाम ऋग्वेदादि २ रूपं पद्मपत्राक्षादि ३ गोत्रमात्रेयादि ४ प्रमाणं पञ्चवितस्त्यादि ५ छंदो गायत्र्यादि ६ दैवत्यं सोमादि ७ वर्णं श्वेतादि च इत्यादि यो जानाति सः अविद्यो विद्याहीनः सन् विद्यां लभते प्राप्नोति। 'जातिस्मरोऽथ जायते' अथ जन्मान्तर उत्तमजातिर्जायते पूर्वजातिं स्मरति जन्म जन्म प्रतिजन्मनि वेदपारगः वेदपाठी भवति 'अव्रती व्रती भवति' प्रतहीनोऽपि व्रतवान् भवति। ब्रह्मचर्यहीनो ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति। शौनकाचार्याय नमः। इति पदावृत्तिर्ग्रन्थसमाप्त्यर्थम्।

भाष्यार्थः – जो पुरुष वेदाचीं ऋग्वेद इत्यादि नांवें, कमलनेत्र इत्यादि रूप, आत्रेयादि गोत्र, पांच वीति इत्यादि प्रमाण, गायत्री इत्यादि छंद, सोम इत्यादि देवता, श्वेतादि वर्ण यांचें वर्णन करतो म्हणजे जाणतो तो विद्याहीन असला तरी त्याला विद्या मिळते. दुसऱ्या जन्मांत उत्तम जन्म घेऊन पूर्वजन्माला स्मरतो म्हणजे त्याला पूर्वजन्म आठवतो. प्रत्येक जन्मांत वेदपाठी होतो. व्रताचरण न करतां व्रताचें फळ मिळवितो. ब्रह्मचर्य न राखतां ब्रह्मचारीपणाचें फळ मिळवितो. ग्रंथकर्त्यानें "नमः शौनकाय" असें दोनदां म्हटलें आहे तें ग्रंथसमाप्ति झाली हें सांगण्या. करितां आहे.

मूलम् – य इदं चरणव्यूहं गर्भिणी श्रावयेत् स्त्रियम्।।

पुमांसं जायते पुत्रमृषिभिर्वेदपारगम् ॥ १ ॥

य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्विजः।
अक्षय्यं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृंश्चैवोपतिष्ठते ॥ २ ॥
य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पंक्तिपावनः।
तारयेत् प्रभृतीन् पुत्रात् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥ ३ ॥
य इदं चरणव्यहं पठेत् पर्वसु पर्वसु।
विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ४ ॥
यो नामानि पुरा वदे अमृतत्वं च गच्छति।
लोकातीतं महाशान्तममृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥

ॐ नम इत्याह भगवान् पाराशर्यः ॐ परमऋषिभ्यो नमः ।। तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं चर्माम्बरं सुरमुनींद्रनुतं कवीन्द्रम्। कृष्णत्विषं कनकपिंगजटाकलापं व्यासं नमामि शिरसा

तिलकं मुनीनाम् ॥ १ ॥

॥ इति चरणव्यूहे पञ्चमखण्डः ॥ वासुदेवार्पणमस्तु ।।

भाष्यम् – श्रवण-पठनफलमाह - य यदमिति। यः पुमान् इदं चरणव्यूहं गर्भिणी स्त्रियं भावयेत् सा स्त्री पुमांसं पुरुषलक्षणोपेतं पुत्रं जनयेत्। यः द्विजः श्राद्धकाले इदं चरणव्यूहं पठेत् तच्छ्राद्धं पितृन् प्राप्नोति तर्पयतीत्यर्थः । य इदं चरणव्यूहं प्रत्यहं पठेत्स पंक्तिपावनो भवति। यस्यां पंक्तौ स द्विज आस्ते तां सर्वां पङ्क्तिं पावयतीत्यर्थः। स च पुत्रात्प्रभृतीन् पुत्रादिकान् सप्त सप्तव पित्रादींश्च आत्मानं चैव पञ्चदशपुरुषान् तारयति। य इदं पर्वसु पर्वसु अष्टमीभूतदर्शपौर्णमासी संक्रान्तिषु च पठति स धूतपाप्मा (धूतो दूरीकृतो पाप्मा पापं येन सः) सः स्वर्गवासी शुचिः पवित्रः सन् ब्रह्मभावाय गच्छति। "कर्मणि च" इति चतुर्थी। ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः। इति चरणव्यूहपञ्चमखण्डव्याख्या समाता ॥ इति पञ्चमः फलश्रुतिखण्डः समाप्तः ॥

त्रिदशांगघरामितेगतेऽब्दे मधुमासे दशमीतिथौ सुधांशौ। महिदासबुधः परोपकृत्यै चरणव्यूहमिदं व्यकारि काश्याम् ॥ १ ॥ विद्वद्भिः प्रार्थितेनेयं महिदासद्विजन्मना। चरणव्यूहाधिवृत्तिर्विधिना तु मया कृता ॥ २ ॥

भाष्यार्थः - जो पुरुष हें चरणव्यूह गरोदर स्त्रीला ऐकवितो ती स्त्री। पुरुष-लक्षणांनीं युक्त असा पुत्राला जन्म देते. जो ब्राह्मण श्राद्धसमयीं याचा पाठ करतो त्याचें तें श्राद्ध पितरांना पोंचतें म्हणजे पितरांची तृप्ति करतें. जो दररोज हें म्हणतो तो पंक्तिपावन होतो म्हणजे तो ज्या पंक्तींत असतो त्या सर्व पंक्तीला पवित्र करतो. एवढेंच नव्हे तर पुत्रापासून पुढील सात पिढ्या व आपल्या मागच्या पूर्वजांच्या ७ पिढया व आपली स्वतःची पिढी अशा १५ पिढ्याना पवित्र करतो. जो हें चरणव्यूह अष्टमी, चतुर्दशी, अमावास्या, पौर्णिमा व संक्रांति या प्रत्येक पर्वाचे दिवशीं म्हणतो तो निष्पाप होऊन स्वर्गांत राहून पवित्र होत्साता ब्रह्मभावाला प्राप्त होतो म्हणजे मोक्ष मिळवितो.

वेदशास्त्राभ्यासानें ज्याची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असा चर्माम्बरधारी कविश्रेष्ठ, देव, मुनी व इंद्र यांनीं ज्याची स्तुति केली आहे असा, कृष्णकान्ति, पिंगटवर्ण जटा-कला आहे ज्याचा असा जो व्यास त्यांना मी ----------- करतों. ही चरणव्यूहाच्या पांचव्या खण्डाची व्याख्या समात झाली.

हें चरणव्यूहभाष्य काशींत राहणाऱ्या मी महीदासपंडितानें बिहवनाच्या प्रा-र्थनेवरून शास्त्रसंप्रदायाला अनुसरून शके १६१३ चैत्रमासीं दशमीतिथि सोमवार या दिवशीं परोपकारार्थ काशीक्षेत्रांतच दिले. □ तत्सत् कृष्णार्पणमस्तु.

द्वितीयो भागः

जटावलिग्रन्थोक्तमालादिलक्षणकारिकाव्याख्या

मूलकारिका : - ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्धर्चस्यादितान्ततः ।

अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति कीर्तिता ॥ १ ॥

विवरणम् – क्रमप्राप्त मालालक्षणमाह-

अर्धर्चस्य आदितः अन्तं यावत् क्रमं ब्रूयात्। अन्ततश्चादिं यावत् विपर्यासं ब्रूयात् एव उक्तक्रमे सति क्रममाला भवतीत्यर्थः । कीर्तितेति पदेन अस्या अप्यनादित्वमुक्तम् ॥ प्रयोजनादि जटोक्तापदशोधकत्वलक्षणमेव ज्ञातव्यम् ॥ यथा

स नः । भव सूपायनः । नः पितेव । सूपायनोऽग्ने । पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव । अग्ने सूनवे । सूनवेऽग्ने । सूनवे पितेव । अग्ने सूपायनः । पितेव नः । सूपायनो भव । सूपायन इति सुऽउपायनः । भवति भव । नः सः । सचस्वानः । स्वस्तये नः । नः स्वस्तये । स्वस्तय इति स्वस्तये । नः सचस्व ॥

अर्थ : - अर्धर्चेच्या आरंभींच्या पदापासून अन्तापर्यंत म्हणजे शेवटच्या पदापावेतों क्रम म्हणून नंतर अन्तापासून आदिपदापर्यंत विपर्याय म्हणेज व्युत्क्रम म्हणावा. याप्रमाणें म्हटलें. असतां क्रममाला ही विकृति होते. मूळ कारिकेंत जे 'कीर्तिता' पद आहे त्यामें या विकृतातें अनादित्व सांगितल आहे. प्रयोजन जटा या विकृतींत पदशोधकत्व हें जें सांगितलें आहे तेंच येथें समजावें. उदाहरणार्थ मुळांत दर्शविल्याप्रमाणें.

विवरणम् : - ननु दर्शपूर्णमासयो इध्माबर्हिषीवत् आद्यन्तयोः प्रत्येकं क्रम विपर्याससंप्राप्तेः अयुक्तमुदाहरणम् इति चेत् 'युवोरनाकौ' इतिवत् लक्षणशास्त्रत्वेन यथाक्रममन्वयात् । अन्यथा तत्रापि तथा स्यात् ।

अर्थ : - शंका - दर्श व पूर्णमास या दोन्ही यागांत इध्मा व बर्हि या दोहोंची प्राप्ति आहे, त्याप्रमाणें या विकृतींत क्रम व विपर्यास हे दोन्ही आद्यन्तीं प्रत्येक पदास असले पाहिजेत ; पण वर निर्दिष्ट केलेल्या उदाहरणांत आदिपदास क्रम व अन्त्य पदाला विपर्यास दाखविला आहे, म्हणून हें उदाहरण अयुक्त म्हणजे अयोग्य होय. या शंकेचें समाधान इध्माबर्हिषीप्रगाणें हें प्रयोगशास्त्र नसून "युवोरनाकौ" या सूत्राप्रमाणें लक्षणशास्त्र आहे म्हणून क्रम व विपर्यास यथाक्रम म्हणजे यथासंख्य करावयास पाहिजेत म्हणजे आदितः (पहिल्या पदापासून) क्रम, अन्ततः (शेवटच्या पदापासून) विपर्यास. असें न केलें तर वरील अष्टाध्यायीसूत्रांत ------ व व अक हे प्रत्यय यु आणि वु या दोन्हींना करण्याचाच प्रसंग येईल.

विवरणम् – विपर्यासे वेष्टनस्य प्रपाठशास्त्राभावात् । पितेवेत्यादिषु न तत् कार्यम् । अत एव जटायां संक्रमवेलायामेव कृतम् । क्रमधर्मत्वात् । अत एव विपर्यासेनार्धर्चसमाप्तावपि वेष्टनं न कार्यम् । क्रमधर्मयोगेन कदाचित् विपर्याससमाप्त्यनन्तरं समाप्तिः स्यात् । तत्राह अन्तं चादिं नयेत्-इति । अत्र यथोक्तक्रमेण क्रमं प्रथमत आरभ्य वेष्टनादि कृत्वा विपर्यासं तत आरभ्य क्रममन्त नीत्वान्त्यपदं वेष्टयित्वा पश्चात् विपर्यासं समापयेत्तु न वेष्टयेदिति सकलस्य तात्पर्यम् । एतस्या विकृतेर्मालेत्येव नामधेयम् । जटामालेत्यत्रोद्देशावसरे तथैवोक्तत्वात् । अत्र क्रममालेति कथनम् एतस्याः क्रमपूर्वत्वप्रतिपादनार्थम् ।

अर्थ : - विपर्यासाच्या वेळी वेटन म्हणण्याचा प्रपाठशास्त्रांत अभाव आहे. यामुळें विपर्यासाने सनयीं 'पितेव' वगैरे पदांत वेष्टन म्हणूं नये. जटापाठाचे वेळीं क्रमधर्म म्हणूनच संक्रमाच्या वेळीं व ते केलेलें असतें. करितां या विकृतींत विपर्यास म्हणत म्हणत अर्धर्चा समाप्त झाली तरीं देखील शेवटच्या पदास वेष्टन घेऊ नये. कदाचित् क्रमधर्मसंबंधानें विपर्यास संपल्यावर समाप्ति होते असें कोणीं म्हटलें तर मूळकारिकेंत 'अन्तं चादिं नयेत्' असा स्पष्ट निर्देश आहे असें उत्तर द्यावें. तात्पर्य, या विकृतींत सांगितल्या माणें प्रथम पहिल्या पदाचा क्रम आरंभून पदाला वेष्टन असेल तर तेंही घ्यावें नंतर शेवटच्या पदापासून विपर्यास आरंभावा. याप्रमाणें प्रत्येक

पदाचा क्रम अन्तापर्यंत नेऊन अन्त्य पदाला वेष्टन घ्यावें. मग विपर्यास संपवावा. विपर्यासाच्या पदास वेष्टन घेऊं नये. या विकृतीस 'माला' हेंच नांव आहे. 'जटा-माला' या उद्देश कारिकेंत 'माला' हाच शब्दप्रयोग आहे. येथें क्रममाला म्हणण्याचें कारण ही विकृति क्रमपूर्व आहे असें प्रतिपादन करण्यासाठीं समजावें.

विवरणम् – अमुमेवार्थं कुसुममालादृष्टान्तेनोपपादयति । माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रथिनीहि सा । आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ सा प्रसिद्धा माला यथा पुष्पाणां ग्रथिनी तथेयं पदानां ग्रथिनीत्यर्थः । अत एव ग्रंथिसाम्यात् मालेति समाख्यायते तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाणाम् आवृत्तिर्भवतीत्यस्य कोर्थः ? प्रथमं क्रमः तदनन्तरं व्युत्क्रमः पुनश्च क्रमः । एवं प्रकारेण समग्र अर्धर्चेषु भिन्नेषु पदेषु आवर्तन्ते न तु जटावत् एकत्र । न तु क्रमानर्थक्यं द्वयोरेवावृत्तत्वात् । अथवा क्रमः व्युत्क्रमः संक्रमः तेषां मेलनं तानि तस्याम् आवर्तन्ते सन्ति सा निरर्थको निपातः । आ ईषद्वा एकदेशे मध्ये तानि भवन्ति इत्यर्थः । मेलनस्य मध्ये जायमानत्वात् । अतोऽपि सादृश्यम् ।

अर्थ: - हाच अर्थ कुसुममालाहान्तानें स्पष्ट करतों. प्रसिद्ध अशी पुष्पमाला ही ज्याप्रमाणें फुलांना गुंफणारी असते त्याप्रमाणें ही पदांना गुंफणारी म्हणून ग्रंथिसाम्यामुळें हिलाहि माला असें नांव आहे. तीमध्यें क्रम, व्युत्क्रम य संक्रम या तीन प्रकारच्या संधींची आवृत्ति होते. याचा अर्थ प्रथम क्रम, नंतर व्युत्क्रम, पुनः क्रम याप्रमाणें संपूर्ण अर्धर्चेत हे भिन्न पदांत येतात. जटेप्रमाणें हे तीन एकत्र येत नाहींत. या कारिकेंत क्रम, व्युत्क्रम व संक्रम असे तीन प्रकार आहेत; परंतु क्र-माला आनर्थक्य येऊं नये म्हणून दोहोंचीच आवृत्ति आहे. त्यामुळे संक्रम व्यर्थ होतो म्हणाल तर सांगतों 'आवर्तन्ते' या क्रियापदांत असलेला 'आ' हा निपात निरर्थक समजून 'वर्तन्ते' या क्रियापदाचा 'आहेत' एवढाच अर्थ घ्यावा किंवा आ म्हणजे ईषद् असा अर्थ करून क्रम, व्युत्क्रम, संक्रम या तीहींचा मेळ एकदेशांत म्हणजे अर्धर्चेच्यामध्यें कोटे तरी भिन्न पदांत होत असतो, म्हणूनच मालेचे सादृश्य समजावें.

मूलकारिकाः – पदोत्तरां जटामेव शिखामार्योः प्रचक्षते ॥

विवरणम्: - एकं पदम् उत्तरम् अधिकं यस्यां सा पदोत्तरा ताम्। जटापूर्त्यनंतरमेव पदं ग्राह्यम् अन्यथा तेन विपर्यासे जटास्वव्याघातात्। यथा उदा० १ सनो नः स सनः पितेव। २ नः पितेव पितेव नोनः पितेव सूनवे। ३ पितेव सूनवे सूनवे पितेव पितेव सूनवेग्ने पितेवेति पिताऽइव इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अर्धर्चान्ते पदोत्तरजटा न संभवति इति कृत्वोत्तरार्धर्चस्य आद्यं पदं ग्राह्यमिति चेत् न, जटायाम् अर्धचेऽवसानस्यावश्यकत्वात्। क्रमे तु अर्धर्चेऽवसानस्य 'संधिर्नार्धर्चयोः भवेत्' इत्यनेन प्राप्तत्वात्। शिखायाम् उत्तरपदग्रहणेऽपि 'पितरा पुनः पुनः पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्रा' इत्यादौ पुनरित्वस्य पूर्वं वेष्टनं न भवति। किन्तु सस्यमंत्रा इत्यत्र पदोत्तरजटासिद्धौ भवति। वेष्टनस्य जटायामन्तर्भूतक्रमांगत्वेन प्राप्तत्वात्। अत एव पदात् उत्तरा पदोत्तरेत्यर्थो न, सर्वपदानां जटाव्याप्तिर्न स्यात्। ततश्चैकवारं पुनः पठिते पितरेत्यत आरभ्यैव आवर्तनीयम्। पुनरित्यत आरभ्योत्तरपदम् आवर्तनीयम्। विकृतीनां पदशोधकत्वलक्षणप्रयोजनानुरोधेन तत्पुरुषापेक्षया दुर्बलो बहुब्रीहिराश्रितः ॥

अर्थ: - एकपद आहे उत्तर म्हणजे अधिक जिच्यामध्यें ती पदोत्तरजटा होय. तात्पर्य, जटा पूर्ण झाल्यावरच एक पद अधिक घ्यावें (असें न करतां दोन पदांचा क्रम झाल्यावर एक पद अधिक घेतलें तर व्युत्क्रमाचे वेळीं जटात्व नष्ट होईल.) म्हणजे श्रेष्ठ लोक तिला शिखा म्हणतात. उदाहरण मुळांत वर लिहिल्याप्रमाणें समजावें. यावर शंका अशी- अर्धर्चेंच्या शेवटीं पदोत्तरजटा संभवनीय नाहीं म्हणून उत्तरार्धांतील पहिलें पद घ्यावें असे कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाहीं. कारण जटेंत अर्धर्चेवर अवसानाची आवश्यकता आहेच. क्रमकालीं तर 'संधिर्नार्धर्चयोर्भवेत्'। या प्रातिशाख्यावचनावरून अवसानाची प्राप्ति आहेच. शिखा या विकृतींत 'पितरा पुनः पुनः पितरा पितरा पुनः सत्यमंत्राः" या उदाहरणांत पुढील पदांचें ग्रहण झालें असलें तरी 'पुनः' पदाला या ठिकाणींच वेष्टन नाहीं तर "पुनः सत्यमंत्रा" याची पदोत्तरजटा अर्थात् शिखा पूर्ण झाल्यावरच करावें. कारण जटेंतील अंतर्भूत जो

क्रम त्याच्या अंगत्वानें वेष्टनाची प्राप्ति आहे. म्हणूनच पदात् उत्तरा पदोत्तरा असा अर्थ नाहीं. तसा केल्यास सर्व पदांना जटाव्याप्ति येत नाहीं. म्हणून एक वेळ 'पुनः पितरा' येथून आरंभ करून शिखेची द्वयी म्हणावी. नंतर 'पुनः सत्यमंत्रा' याची शिखा म्हणून 'पुनः' यास वेष्टन घ्यावें. विकृतीचें पदशोधन हेंच प्रयोजन असल्या-नें त्यास अनुसरून तत्पुरुषाच्या अपेक्षेनें दुर्बल अशा बहुव्रीहीचा आश्रय केलेला आहे.

लेखां लक्षयति – मूलकारिकाः - क्रमाद्वित्रिचतुः पञ्च पदक्रममुद्राहरेत। पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाहु पुनः क्रमात् ॥

विवरणम् – क्रमेण द्वित्रिचतुः पञ्चपदानां क्रममुदाहेरत्। तथैव एकैकं पृथक पृथक् विपर्यस्य पुनस्तस्य तस्य क्रमलक्षणोक्तक्रमं कृतं चेत् एका लेखासंज्ञिका वि-कृतिर्भवति। एतदुक्तं भवति। आदौ द्विपदक्रमं पठित्वा तं विपर्यस्य पुनः क्रममुक्त्वा उक्तरीत्या त्रिपदमुक्त्वा तथैव विपर्यस्य तेषां त्रयाणां क्रमलक्षणेन क्रममुक्त्वा एवं चतुःक्रमपञ्चक्रमामुक्त्वा एका लेखा भवति। एवमेव पुनर्द्विपदादिक्रममारभ्य यथा-वसरम् अध्यायादि समापनीयम्। तद्यथा - १ यदङ्ग। अंगयत्। यदङ्ग। अंगदा-शुषेत्वम्। त्वं दाशुषंग। अंगदाशुषे। दाशुषे त्वम्। दाशुषेत्वमग्नेभद्रं। भद्रमग्ने त्वं दाशुषे। दाशुषे त्वम्। त्वमग्ने। अग्ने भद्रम्। त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि। करिष्यसि भ-द्रमग्नत्वम्। त्वमग्ने। अग्ने भद्रम्। भद्रं करिष्यसि। अग्ने भद्रं करिष्यसि। करिष्यसि भद्रमग्ने। अग्ने भद्रम्। भद्रं करिष्यसि। भद्रं करिष्यसि। करिष्यसि भद्रम्। भद्रं क-रिष्यसि। करिष्यसीति करिष्यसि। तदेत्तत्सत्यमंगिरः। अंगिरः सत्यं तदित्तव। तवेत्। इत्तत्। तत्सत्यं सत्यमंगिरः। अंगिर इत्यंगिरः ॥ इत्यादि

अर्थ : - लेखेचें लक्षण सांगतों. क्रमानें दोन, तीन, चार व पांच पदांपर्यंत क्रम म्हणावा. त्या प्रत्येक द्विपदादि क्रमाचा वेगवेगळा विपर्यास (व्युत्क्रम) करून पुनश्च त्यांचा त्यांचा क्रमलक्षणोक्त क्रम म्हणावा. म्हणजे लेखा (रेखा) विकृति होते. या लक्षणावरून असें सांगितलें आहे की, आरंभीं दोन पदांचा क्रम त्याचा विपर्यास, व पुनः क्रम म्हणावा. नंतर तीन पदें, त्यांचा विपर्यास व पुनः क्रम. याचप्रमाणें

चार पांच पदें म्हणून पुरी झालीं म्हणजे एक लेखाविकृतीची द्वधी संपते. नंतर पुनः दुसऱ्या लेखेस दोन पदांच्या क्रमापासन अवसर असेल त्याप्रमाणें ऋचा, वर्ग, मुक्त व अभ्यास संपवावा. उदाहरणार्थ मुळांत दर्शविल्याप्रमाणें.

विवरणम् – ननु जटावत् 'यदङ्गाङ्गयद्यङ्ग इति विलोमानुलोमयोः संधिः कुतोऽत्र नास्ति इति चेत् "विलोमे पदवत्सन्धिः इति यत् तस्य प्रमाणाभावात्। विवक्षितस्तु सान्धिर्भवति इति शास्त्रात्संधिमकृत्वैव पाठसम्प्रदायाश्च। क्रममुदाहरेत् इति विशेषवचनावसानस्यैव प्राप्तत्वाच्च।

अर्थः – या विकृतीत जटेपमाणे विलोमानुलोम संधि कां नाहीं अशी शंका येईल म्हणून तिचें समाधान असें कीं, 'विलोमे पदवत् संधि' हे ज प्रमाण आहे त्या प्रमाणाचा येथें अभाव आहे. शिवाय "सा विवक्षामपेक्षते" या शास्त्राप्रमाणें संधि करणें वक्त्याच्या इच्छेवर असतें. तसेंच संधि न करतांच विकृति म्हणण्याचा शिष्टसंप्रदाय आहे आणि मूळलक्षणकारिकेंत "क्रममुदाहरेत्" असें विशेषवचन असल्यामुळें अवसानाची प्राप्ति आहेच.

विवरणम् - न च पूर्वार्धे चतुःपदक्रमादिना समाप्ते तावतैव लेखासमाप्तिः नोत्तरार्धे पञ्चपदक्रम आरंभणीयः किन्तु द्विपदादिक्रममारभ्य लेखांतरं संपादनीय मालादिषु दर्शनात् इति वाच्यम्। तत्र "अर्धर्चस्यादितोन्ततः" इत्यर्धर्चग्रहणात् तथैव। इह तु तदग्रहणान्न पूर्वमेव समाप्तिः। शिखायां तदग्रहणे जटापदात् अर्धर्चसमाप्तिरित्युक्तम्। लेखायां 'पुनः क्रमात्' इत्यनेनेव सिध्यति।

अर्थः – प्रथम अर्धर्चेत चार पदांचा क्रम होऊन लेखासमाप्ति होत नसेल तर येथेंच अर्धर्चेवर लेखा समाप्त करावी. उत्तरार्धर्चेतील पदांनीं पंचपदक्रम आरंभूं नये तर द्विपदादि क्रम आरंभून दुसरी लेखा म्हणावी. कारण मालाविकृतींत अर्धर्चेवर समाप्ति दिसते अशी कोणी शंका घेईल तर त्या शंकेचें समाधान असें - ही शंका बरोबर नाहीं. कारणमालाविकृतींत "अर्धर्चस्यादितोन्ततः" असा स्पष्ट उल्लेख आहे. येथें तर तसा उल्लेख नाहीं. म्हणून पूर्वअर्धर्चेवर समाप्ति करणें योग्य नाहीं. आतां शिखा या विकृतींतही अर्धर्चग्रहण नाहीं. करितां शिखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होणार

नाही अशी शंका घ्याल तर तिला उत्तर असें कीं, येथें 'जटा' हें पद असल्यानें अर्धर्चेवर शिखेचा समाप्ति आहे हें सिद्धच आहे. लेखालक्षणांत — 'पुनः क्रमात्' असा स्पष्ट निर्देश आहे म्हणून लेखेची अर्धर्चेवर समाप्ति होत नाहीं या म्हणण्याची सिद्धि होते.

विवरणम् - यत्र अर्धर्चे त्रिपदादि पठित्वा पदद्वयं शिष्टं तत्र तत्पदद्वयं विपर्यस्य क्रमधर्मेण अर्धर्चं समाप्य उत्तरार्धर्चे पदचतुष्टयादि आरंभणीयम्। तत्रापि पदचतुष्टयाभावे तावतैव विपर्यासादि कृत्वा यत्र पदचतुष्टयं लभ्यते तावत् गन्तव्यम्। तथा सति सर्वत्र लेखासत्वात् तस्याः पदशोधकत्वम्। अर्धर्चेऽवसानेन क्रमस्वरूपाबाधश्चेत्येतदुभयमनुगृहीतव्यम्। अन्यथा इतरत् बाध्येत ॥

अर्थ : - लेखा-विकृति पठन करीत असतां ज्या अर्धर्चेत तीन पदांचा क्रम व पृथक् विपर्यास म्हणून दोन पदेंच शिल्लक उरतात तेथें दोन पदांचा विपर्यास हणावा. नंतर क्रमधर्मानें क्रम म्हणून अर्धर्चा संपवावी व पुढच्या अर्धर्चेतील चार पदें घेऊन लेखा आरंभावी. तेथेंही चार वदें नसतील तर जेवढीं पदें असतील तेवढ्याच पदांचे क्रमविपर्यास करून घ्या अर्धर्चेत चार पद मिळतील तेथपर्यंत जावें. असें केलें असता सर्वत्र देखाविकृतींचें अस्तित्व राहून तिला पदशोधकत्व येतें व अर्धर्चेवर अवसान घेणें ह्या क्रमस्वरूपाचा बाध होत नाहीं अशा दोन्हीं गोष्टी साधतात. असें न केलें तर क्रमस्वरूपाला बाध येतो.

विवरणम् - ब्रूयाद्धित्रिचतुरित्यादिना यत्र त्रिक्रमादिकमस्ति तत्र द्विपदादिक्रमेणैव विपर्यासादि कृत्वा क्रमधर्मेण त्रिक्रमादिना वक्तव्यम् इति सिध्यति। तद्यथा। मोषुणः ॥ मोषु सुमो मोषुणः मो इति मो स्विति सु इत्यादि क्रमोपमर्दकत्वे न कर्तव्यम्। द्विपदत्युपलक्षणम्। अन्यथा प्रधानीभूतं पदशोधनं बाध्येत इति।

अर्थ : - द्विचतुः इत्यादिक वचनाने जेथें विक्रमादिक आहे तेथें लेखाविकृतींत दोन, तीन या पदांच्या क्रमानेंच क्रमविपर्यासादि करून कमधर्माप्रमाणें त्रिक्रम, चतुःक्रम व पंच क्रम म्हणावा. उदाहरण - मोषुणः मोषु। सुमो मोषणः। मो इति मो। स्विति सु इत्यादि क्रमाचा उपमर्द होऊं देतां कामा नये. "आदौ द्विपदं पठित्वा"

हें उपलक्षण समजावें. नाहीं तर विकृतीचें मुख्य प्रजोजन (फल) जें पदशोधकत्व तचें नष्ट होइल.

ध्वजमाह – मूलकारिकाः – ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेद्यदि । वर्गे व ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥

विवरणम् - आदित क्रमलक्षणोक्तं क्रमम् ऋक्समाप्त्यन्तं आवर्गसमाप्ति वा ब्रूयात् । ऋगन्तात् वर्गान्ताद्वा सम्यक् क्रममेवोत्तारयेत् । चरममादिं कृत्वा एकैकं पठेदिति यत् स ध्वजाकृतिर्भवति इदमुक्तं भवति । ऋगादौ वर्गादौ वाद्यमेकं क्रमं पठित्वा तदन्त्यं पठित्वा पुनर्द्वितीयं तत उपान्त्यं ततः तृतीयं पठित्वेत्यादि क्रमेण ऋग्वर्गौ वा पठ्यते स ध्वजः स्मृतः । यथा-अयं देवाय । रत्नधातम इति रत्नऽधातमः । देवाय जन्मने । अकारि रत्नधातमः । जन्मने स्तोमः अकारि रत्नधातमः । देवाय जन्मने । रत्नधातम इतिरत्नऽधातमः । अयं देवाय । एवं वर्गे ऊहनीयम् ॥

अर्थः - ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या आरंभी असलेल्या पदांचा क्रम म्हणावा. नंतर त्या ऋचेच्या किंवा वर्गाच्या अंत्यपदाचा क्रम म्हणावा नंतर दुसऱ्या पदांचा क्रम म्हणून उपान्त्य पदाचा क्रम म्हणावा याप्रमाणें पुढे तिसऱ्या वगैरे पदांचा क्रम म्हणावा. ऋचा किंवा वर्गसमाप्तिपावेतों म्हणणे. या विकृतीस ध्वज असें नांव आहे. उदाहरण वर मुळांत समग्र दिलें आहे तें पहावें.

विवरणम् – ननु रत्नधातम इत्यत उत्तारणं न संभवति एकपदस्य क्रमत्वाभावात् इत्युक्तं प्राक् इति चेत् न क्रमधर्मवेष्टनस्य कमत्वेनात्रसंग्रहात् अन्यथा क्रमशोधकत्वं न स्यात् अत एव ऋगादौ तथैवोपपद्यते । "ऋत्यकः" इत्यनेन वर्गेव ऋचि वा इत्यत्र प्रकृतिभावः ह्रस्वता जाता ।

अर्थ : - अन्तापासून क्रम म्हणण्याचे वेळीं "रत्नधातम" या पदाचें उलट म्हणण्याचे वेळीं वेष्टन म्हणणें संभवत नाहीं. कारण एका पदाला क्रमत्व नाहीं असें पूर्वी सांगितलें आहे म्हणाल तर तें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण क्रमधर्म जे वेष्टन त्याचा क्रम म्हणूनच येथें संग्रह केला आहे. वेष्टनाला क्रमत्व मानलें नाहीं तर क्रमशोधन हें प्रयोजन व्यर्थ होतें म्हणून ऋचेच्या आरंभी वेष्टन म्हणणें युक्तच आहे. या का-

रिकेंत पाणिनीच्या "ऋत्यक :" या सूत्रानें "वर्गेवऋचि" या ठिकाणीं मूलकारिकेंत प्रकृतिभाव होऊन वाचा व होऊन हस्वता आली आहे.

दण्डं लक्षयति । मूलकारिकाः – क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम् । अर्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥

विवरणम् – आदौ क्रममुक्त्वा तमेव विपर्यस्य पुनश्च क्रममुक्त्वा उत्तरपदजातं अर्धर्चपरिसमाप्तिं यावत् । एवमुक्तेन प्रकारेण एकैकक्रममुक्त्वा विपर्यस्य आदिपर्यन्तं पुनरादितः क्रममुक्त्वा यद्भवति स क्रमदण्डः । तद्यथा-सनः । नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवेऽग्ने । अग्ने । सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे । सूनवऽग्ने, अग्ने सूपायनः । सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः । स नः । नः पितेव । पितेव सूनवे पितेवेति पिताऽइव । सूनवेऽग्ने । अग्ने सूपायना । सूपायनो भव सूपायन इति सुऽउपायनः । भव सूपायनोऽग्ने सूनवे पितेव नः सः । सः नः । नः पितेव इत्यादि भवेति भवेत्यन्तं क्रमः समापनीयः ।

अर्थः - आरंभी क्रम म्हणून त्याचा विपर्यास व पुनः क्रम म्हणावा. नंतर पहिले पद सोडून दुसऱ्या व तिसऱ्या पदाचा क्रम म्हणावा. नंतर शेवटच्या पदापासून प्रथमपदापर्यंत म्हणून क्रमधर्माप्रमाणें पहिल्या पदापासून शेवटच्या पदापर्यंत क्रम म्हणावा. याप्रमाणें पुढे राहिलेलीं पदें अर्धर्चेच्या समाप्तिपर्यंत या सांगितलेल्या रीतीनेंच म्हणावीत. म्हणजे या विकृतीस — 'क्रमदण्ड' किंवा 'दण्डक्रम' असें म्हणतात. उदाहरण वर मूळांत दर्शविलें आहे. त्याप्रमाणें समजावें.

विवरणम् – उक्तोक्तवचनेन पठितानामपि पुनः पाठः । क्रम इत्यनेन त्रिक्रमादिकम् अस्ति तत्र तथैव पठनीयम् । वेष्टनमपि क्रमावृत्त्या पुनरावर्तनीयम् । अत्र विपर्यासे लखावज्जटाधर्माः स्युः । कुत्रचित् 'उक्तोक्ति' पाठः स्पष्टः । उक्तोक्तिपाठस्य तु उक्तस्य या उक्तिस्तथेत्यर्थः । 'क्रमदण्डोऽभिधीयते' इत्यनेन क्रमदण्ड इत्यस्या विकृतेः संज्ञा न दण्ड इत्युक्तम् । एवं सति लक्षणावसरे 'सहोक्त्या दण्डवद्रथ' इत्यत्र च अस्या दण्डपदेन व्यवहारः कृतः । स 'नामैकदेशेन' सत्याभीमादिशब्दवत्

लाक्षणिकः। लोके क्रमदण्डं पठति इत्यादौ अस्याः क्रमदण्डवाच्यत्वावगमात्। संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य व्यवहाराधीनत्वात्।

अर्थः – 'उक्तोक्त' या वचनानें म्हटलेल्या पदांचा पुनः पाठ और असें समजावें. क्रमशब्दकारिकेंत असल्यानें जेथें त्रिकमादिक येतील तेथें तसाच पाठ करावा. वेष्टनमुद्धां क्रमाच्या आवृत्तीमुळें पुनः पुनः म्हणावें. या विकृतींत विषयांसाच्या वेळीं लेखेप्रमाणें जटाधर्म आहेतच. मूलकारिकेंत कोठे 'उक्तोक्ति' असा पाठ आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे. या विकृतीस क्रमदण्ड हेंच नांव आहे. लक्षणाच्या वेळीं 'रथकारिकेंत' 'सहोकाया दण्डवद्रथः' असा दण्डपदानें व्यवहार केला आहे. तो नामैकदेशानें. सत्या म्हणजे सत्यभामा, भीम म्हणजे भीमसेन या शब्दाप्रमाणें लाक्षणिक समजावा. लोकांमध्यें "क्रमदण्डं पठति" असा वाक्यप्रयोग आहे. त्यावरून ह्या विकृतीला क्रमदण्ड असेंच नांव दिसतें. "संज्ञासंज्ञिंसंबंध" म्हणजे शब्दार्थसंबंध हा लोकव्यवहारावर अवलंघून आहे.

रथमाहः – मूलकारिका। पादशोर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः।

विवरणम् - पादयोरर्धर्चयोर्वा सह पाठे क्रमदण्डवत् कृते रथसंज्ञिका विकृतिर्भवति। तद्यथा उदा० पादश: - हिन्वंति सुरम्। सूरं हिन्वंति हिन्वंति सूरम्। स्वमारोजामयः। सूरमुस्त्रयः। उस्त्रयः सूरं हिन्वति। हिन्वंति सूरम्। सूरमुनयः। जामयः स्पतिं। पतिं जामयः स्वसारः। स्वसारो जामयः। जामयस्पतिं। पतिमिति पतिम्। एवम् अर्धर्चयोरपि ऊहनीयम्। यद्यपि पादार्धर्चयोर्विकल्पेन पाठो विहितस्तथाप्यर्धर्चपाठे क्लेशाधिक्येनातिरात्रे षोडशीग्रहणवत् फलाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥

अर्थः – दोन चरणांचा किंवा अर्धर्चेचा बरोबर क्रमदण्डाप्रमाणें पाठ केला म्हणजे "रथ") संज्ञक विकृति होते. उदाहरण वर मूळांत दिलें आहे. या विकृतीचा पादशः व अर्धर्चशः पाठ सांगितला आहें. त्यांपैकी अर्धर्च पाठांत श्रमाधिक्य असल्यामुळे अतिरात्रांतील षोडशी ग्रहणाप्रमाणे फलाधिक्य जाणावे.

घनं लक्षयति – मूलकारिका – अन्तक्रमं पठेत् पूर्वम् आदिपर्यंतमानयेत्।

आदिक्रमं नयेदन्तं धनमाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥ विवरणम् -- पूर्वमन्तक्रमम् अर्धर्चान्तस्य क्रमं पठेत्। तथा एकैकअर्धर्चादिपर्यंतं नयेत्। आदितश्चारभ्यैकैक्रममन्तं यावन्नयेत्। तं धनं मनीषिण आहुरित्यर्थः। यथा। अर्षसीत्यर्षसि। प्रणः। बिभ्रदर्षसि। न इन्दो न बिभ्रत्। इन्दोमहे। ऊर्मिं न। इन्दो इतींदो। महेतने। तन ऊर्मिं। इन्दोमहे। न बिभ्रत। इन्दो इतींदो अर्षसीत्यर्षसि। प्रणः ॥ अत्र ध्वजापेक्षयान्तक्रम आदौ आरंभणीयः एतावान् विशेषः अर्धर्चस्याप्याद्यन्तयोः संभवात्। ध्वजवत् ऋगादिग्रहणाभावात् अर्धर्च एवैतादृशः पाठः कर्तव्यः। पादाद्यन्तयोः कथमेवं घनः स्यात् क्रमसामर्थ्याभावात् 'तथार्धर्चं समापयेत् इत्युक्तक्रमस्वरूपाबाधेनैतत् पठनीयम्। क्वचिदुत्तरेत् इति पाठः। तस्यार्थः लक्षणया उत्तरयेदित्यर्थ। इति जटावल्याम् अष्टौ विकृतिव्याख्या समाप्ता ॥

अर्थः – पहिल्याने अर्धर्चेचा शेवटच्या पदाचा क्रम नंतर अदिपदाचा याप्रमाणे अन्तापासून अदिपर्यंत व आदिपासून अन्तापर्यन्त क्रमधर्माने क्रम म्हणावा म्हणजे "घन" नांवाची विकृति होते. उदाहरण वर मुळांत दिल्याप्रमाणें समजावे. 'ध्वज' आणि 'घन' या दोन विकृतित भेद एवढाच कीं, ध्वजांत प्रथम आदिपदाचा क्रम, नंतर अन्त्यक्रम. घनामध्यें याच्या विपरीत म्हणजे प्रथम अन्तपदाचा क्रम, नंतर आद्यपदाचा क्रम म्हणण्याची रीत सांगितली आहे. हा घन सांप्रत वैदिंकाच्या म्हणण्यात कोठेंच नाहीं, म्हणून लुप्त समाजावा. मुळ कारिकेंत अदि व अन्त असें शब्द आहेत. त्यामुळे घन अर्धर्चेतच संपविणे भाग आहे. कारण अदि व अन्त अर्धर्चेतच संभवतात. शिवाय ध्वजाप्रमाणे मूळकारिकेत ऋगादिकाचा उल्लेख नसल्यामुळें घन अर्धर्चेतच संपवावा यावर कोणी असे म्हणेल कीं, पादांत (चरणांत) आद्यन्त संभवतात मग अर्धर्चेत घन न संपविता पादान्तीं कां संपवू नये ? तर त्याचे समाधान अससें कीं, चरणांत घना संपविल्यामुळे क्रमसामर्थ्याचा अभाव होऊन 'तथार्धर्चंसमापयेत्' याक्रमस्वरूपाचा बोध होईल. म्हणून पादांत घन न संपविता अर्धर्चेतच संपवावा. या प्रमाणे जटावलि ग्रंथांतील मालादिकारिकाव्यारव्येचें भाषांतर समाप्त झालें ;

इदानीं वैदिकानाम् अध्ययने यो घनः पठ्यते तल्लक्षणमाह पदद्वयं जटामुक्त्वा गृहीत्वानन्तरं पदम्। द्विवारं च पठित्वा तत एकवारं तु मध्यमम्।। पुनर्द्विवारं प्रथमं मध्यमं चान्त्यमेकदा। अयं घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ १ ॥ अन्य-च्चजटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ २ ॥ द्वितीयघनलक्षणे 'जटा', पदेन पदोत्तरजटा (शिखापरपर्याया) ग्राह्या न तु केवला.

अर्थः – दोन पदांची जटा म्हणून पुढचे पद घ्यावें ते दोन वेळ म्हणावे. नंतर मधलें पद एकवेळ, पुनः पहिले पद दोनदां म्हणावे. नंतर मधलें व शेवटचे ऐककदां म्हणावे म्हणजे घनविकृति हाते. याप्रमाणें आठ विकृतीचें पठन करावे. दुसरे लक्षण जें दिलें आहे त्यातील 'जटा' या पदाचा अर्थ पदोत्तरजटा म्हणजे शिखा समजावी.

घनोदाहरणम् –

१. **समिधाग्निमाग्निंसमिधा समिाधग्निं दुवस्यत दुवस्याताग्निं समिधा समिधाग्निं दुवस्यत ॥ समिधेति सम्ऽधा ॥**

२. **अग्निं दुवस्यत दुवस्यताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैधृतैदुवस्य ताग्निमग्निं दुवस्यत घृतैः ॥**

३. **दुवस्यत घृतैर्घृतैर्दुवस्यत दुवस्यत घृतैर्बोधियत बोधयत घृतैर्दुवस्यत दुव-स्यत घृतैर्बोधयत ॥**

४. **घृतैर्बोधयत बोधयतघृतैर्घृतैर्बोधियताततिथिमतिथिं बोधयतघृतैर्घृतैर्बोधिय-तातिथिम्**

५. **बोधयतातिथिमतिथिं बोधयत बोधयतातिथिम्। अतिथिमित्यतिथिम् ॥**

दशग्रंथग्रंथसूचककारिका

संहिता प्रथमो ग्रंथः ; ब्राह्मणस्तु द्वितीयकः। आरण्यकं तृतीयस्तु शिक्षा चातुर्थिकी

स्मृता ॥ १ ॥ कल्पस्तु पंचेमो ज्ञेयः षष्ठो व्याकरणं स्मृतम्। निघंटुः सप्तमोज्ञेयो निरुक्तमष्टमः स्मृतः ॥ २ ॥ छंदस्तु नवमः प्रोक्तो ज्योतिषं दशमः स्मृतः ॥ प्रोक्ता एते दशग्रंथाः व्याडिनैव महर्षिणा ॥ ३ ॥

अर्थः – १ संहिता, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षा, ५ श्रौत व गृह्यसूत्र, ६ अष्टाध्यायी, ७ निघंट, ८ निरुक्त, ९ छंद, १० ज्योतिष, असें दहा ग्रंथ व्याडि महर्षीनें सांगितले आहेत.

अन्यं च पदक्रमात्मको वेदो ब्राह्मणारण्यके तथा। षडंगानि निघंटुश्च दशग्रंथाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ १ क्रमान्तवेद, २ ब्राह्मण, ३ आरण्यक, ४ शिक्षादि, सहा अंगे, ५ निघंटु असे दहा ग्रंथ आहेत.

संप्रति वैदिका विकृतिपठनावसरे पञ्चसंधियुतं घनं पठन्ति इत्यतः पञ्चसन्धि-लक्षणमाह व्याडिः।

मूलकारिका – क्रममादौ प्रयुञ्जीत पदमन्त्यं द्विरावृतम्। विपर्यासं ततः कृत्वा द्विवारं प्रथमं स्मृतम् ॥ १ ॥ पुनश्च क्रममुच्चार्य पञ्चसंधेश्च लक्षणम्। पञ्चसंधीनां नामानि सलक्षणानि। कारिका। पदक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽभिक्रमस्तथा। सं-क्रमश्चेति पञ्चैते भवन्ति क्रमसन्धयः ॥ इति जटापटले।

१. प्रथमस्य द्वितीयेन सह संधिर्भवेत्क्रमः। २. द्वितीयस्य द्वितीयेन संधिरुत्क्रम उच्यते। ३. द्वितीयस्य तथाद्येन संधिर्व्युत्क्रम उच्यते। ४. प्रथमस्य च तेनैव सह-संधिरभिक्रमः। ५. क्रमस्य पुनरुच्चारः स च संक्रम उच्यते

उदाहरणम् – १. ओषधयः सम्। संसम्। समोषधयः। ओषधय ओषधयः ओषधयः सम्। २. संवदन्ते। वदन्ते वदन्ते। वदन्ते सम्। संसम्। सं वदन्ते। ३. वदन्ते सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन। वदन्ते। वदन्ते वदन्ते। वदन्ते सोमेन। ४. सोमेन सह। सह सह। सह सोमेन। सोमेन सोमेन। सोमेन सह। ५. सह राज्ञा। राज्ञा राज्ञा। राज्ञा सह। सह सह। सह राज्ञा। राज्ञेति राज्ञा। ६. यस्मै कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति यस्मै। यस्मै यस्मै। यस्मै कृणोति। ७. कृ-णोति ब्राह्मणः। ब्राह्मणो ब्राह्मणः। ब्राह्मणः कृणोति। कृणोति कृणोति। कृणोति

ब्राह्मणः । ८. ब्राह्मणस्तं तंतम् । तं ब्राह्मणः ब्राह्मणो ब्राह्मणः । ब्राह्मणस्तम् । ९. तं राजन् । राजन्राजन् । राजंस्तम् । तंतम् । तं राजन् । १०. राजन् पारयामास । पारयामसि पारयामसि । पारयामसि राजन् । राजन् राजन् । राजन् पारयामसि । पारयामसीति पारयामसि :

अर्थ : - आरंभी क्रमधर्मानें दोन पदांचा क्रम, नंतर क्रमांतील अन्त्यपद दोन वेळ, पुढें व्युत्क्रम, पुनश्च पहिले पद दोन वेळ, नंतर पुनः क्रम म्हटला म्हणजे पंचसंधि होतात. (पंचसन्धि ही एक प्रकारची जटाच आहे. करितां कोठे कोठे वैदिक पंचसंधियुत जटेचा पाठ करतात, ते शास्त्रशुद्ध दिसत नाहीं.) क्रम म्हणजे पहिलें व दुसरे पद जोडून म्हणणें. २ उत्क्रम म्हणजे दुसरें पद दोन वेळां उच्चारणें ३ व्युत्क्रम म्हणजे दुसरें पद प्रथम, नंतर पहिलें, ४ अभिक्रम म्हणजे पहिले पद दोन वेळ म्हणणें ५ पुनः क्रम म्हणणें उदाहरण वरील मंत्रांतच स्पष्ट कळण्यासारखें आहे.